

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

मीनबहादुर विष्ट (जन्म २०११ फागुन २४, प्युठान) द्वारा रचित कविताहरूमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य विषय हो । यस शीर्षकसँग सम्बद्ध विषयले मीनबहादुर विष्टका कविता र ध्वन्यार्थ गरी मूलतः दुई पक्षलाई समेटेको छ । नेपाली साहित्य सृजनाका क्षेत्रमा २०३० को दशकदेखि सक्रिय रहेका कवि मीनबहादुर विष्टले मूलतः कविता विधामा कलम चलाएका छन् । कविका रूपमा उनलाई चिनाउने पुस्तकाकार कृतिका रूपमा *मीनबहादुर विष्टका कविता* (२०६०) कवितासङ्ग्रह नै मुख्य रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा संस्कृत काव्यशास्त्रीय ध्वनिवादी सिद्धान्तका कोणबाट विष्टको *मीनबहादुर विष्टका कविता* कवितासङ्ग्रहका कविताको अध्ययन गरिएको छ ।

कविता साहित्यको प्रमुख र सर्वप्राचीन विधा हो । सौन्दर्यपरक लयात्मक भाषिक अभिव्यक्ति नै कविता हो । कविता भाव, विचार वा घटनाको अभिव्यक्ति हो । कविताको आफ्नै प्रकारको विशिष्ट संरचना हुन्छ । प्रस्तुतिको माध्यमका आधारमा कवितालाई गद्य कविता र पद्य कविता गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । मात्रिक तथा वार्षिक छन्द नियममा बाँधिएका कवितालाई पद्य कविता भनिन्छ, भने त्यस्तो निश्चित छन्द नियममा नबाँधिई स्वतन्त्र ढङ्गले रचना गरिएका तर आन्तरिक लयात्मकता भएका कवितालाई गद्य कविता भनिन्छ । मीनबहादुर विष्टको उल्लिखित सङ्ग्रहका सबै कविता गद्य लयमा सिर्जित छन् । कवितामा विषयवस्तुको प्रस्तुतिका माध्यमबाट वाच्यार्थ मात्र नभई लक्ष्यार्थ तथा व्यञ्जनार्थको अभिव्यञ्जना पनि गरिएको हुन्छ । विष्टको उल्लिखित सङ्ग्रहका सबै कविताहरूमा वाच्यार्थका साथसाथै लक्ष्यार्थ र व्यञ्जनार्थको प्रस्तुति पाइन्छ । युग सचेतक विष्टका कवितामा व्यञ्जनात्मक प्रस्तुति पाइने हुनाले ध्वनि मीनबहादुर विष्टका कविता अध्ययनको एउटा आधार हो ।

ध्वनिवाद काव्यको व्यञ्जनार्थको अध्ययनसँग सम्बन्धित संस्कृत साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्तका प्रवर्तक संस्कृत काव्यशास्त्री आनन्दवर्धन हुन् । उनले आफ्नो

कृति ध्वन्यालोकमा ध्वनिलाई साहित्यको आत्माका रूपमा प्रस्तुत गर्दै शब्दले वाच्यार्थ तथा लक्ष्यार्थभन्दा भिन्न जुन विशिष्ट अर्थ व्यञ्जित गर्दछ, त्यस्तो व्यञ्जनार्थ वा व्यङ्ग्यार्थ नै ध्वनि हो भनेर परिभाषित गरेका छन् । यिनले ध्वनिको स्वरूप, भेदोपभेद तथा काव्यमा यसको स्थानबारे गहन व्याख्या गरी ध्वनिलाई सैद्धान्तिक रूप दिएका छन् र ध्वनिवादका रूपमा यसको विकास गरेका छन् । आनन्दवर्धनपछि अभिनव गुप्त, मम्मट, विश्वनाथ तथा जगन्नाथले ध्वनि अध्ययन परम्परालाई अगाडि बढाए ।

ध्वनिवादीहरूले ध्वनिलाई काव्यको आत्मा मानेका छन् । काव्यको व्यङ्ग्यार्थ नै ध्वनि हो र यो हृदयश्लाघ्य प्रतीयमान अर्थ पनि हो । प्रतीयमान अर्थ शब्दको साक्षात् अर्थ होइन, त्यो वाच्यार्थ बोध पश्चात् कहिले असंलक्ष्यक्रमरूपद्वारा त कहिले संलक्ष्यक्रमरूपद्वारा बोध्य विषय बन्दछ । अतः त्यसलाई व्यक्त गर्दै वाच्य स्वयम् नै उसमा संपृक्त ज्ञानगोचर भएर रहन्छ । त्यसैको आधारमा व्यङ्ग्य रहेको हुन्छ । दुवैका बीच आधाराधेय सम्बन्ध हुन्छ । ध्वनि काव्यको अत्यावश्यक तत्त्व हो र यसले काव्यको उच्चताबोध गराउँछ, भन्ने मान्यता ध्वनिवादीहरूको छ । ध्वनिवादी साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्तले ध्वनिलाई काव्यको मूल्य निरूपण तथा श्रेणी विभाजनको आधार पनि काव्यमा अन्तर्निहित ध्वनि सामर्थ्यलाई नै बनाएको छ । मीनबहादुर विष्टका कवितामा पनि माथि उल्लिखित ध्वन्यार्थको प्रस्तुति पाइन्छ । ध्वन्यार्थलाई मूल आधार बनाई साहित्यिक रचना र त्यसमा निहित सौन्दर्यको विवेचना गर्ने ध्वनिसिद्धान्तका आधारमा विष्टका कविताको अध्ययन गरिनु औचित्यपूर्ण देखिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्यमा कवि मीनबहादुर विष्टका कविताहरूमा केकस्तो ध्वन्यार्थ निहित छ भन्ने मूल प्राज्ञिक जिज्ञासा राखी उनका कवितामा पाइने ध्वन्यार्थ पहिल्याउने उद्देश्यमा केन्द्रित भएर प्राज्ञिक शोधका प्रक्रियाको अवलम्बन गरी वस्तुगत एवम् प्रामाणिक निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

मीनबहादुर विष्टका कवितामा ध्वन्यार्थ भन्ने विषय प्राज्ञिक अध्ययनका दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । यस शोधमा संस्कृत काव्यशास्त्रमा स्थापित ध्वनिवादका आधारमा विष्टका कवितामा केकस्तो ध्वन्यार्थको प्रस्तुति भएको छ भन्ने शोध्य समस्याका रूपमा लिइएको छ । यस शोध्य विषयसँग सम्बन्धित तथ्यहरूको व्यवस्थित र वस्तुगत विश्लेषण गरी ठोस निष्कर्षमा पुग्नका लागि निम्नानुसारका शोधप्रश्नहरू निर्धारण गरिएको छ :

- (१) मीनबहादुर विष्टका कवितामा वाक्याश्रित ध्वनिको अभिव्यञ्जना केकसरी भएको छ ?
- (२) मीनबहादुर विष्टका कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनिको अभिव्यञ्जना केकस्तो पाइन्छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य कवि मीनबहादुर विष्टका कविताहरूमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको अध्ययन गर्ने मूल उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ । यस उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार निर्धारण गरिएको छ :

- (१) मीनबहादुर विष्टका कवितामा अभिव्यञ्जित वाक्याश्रित ध्वनिको विश्लेषण गर्नु,
- (२) मीनबहादुर विष्टका कवितामा अभिव्यञ्जित प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

मीनबहादुर विष्ट नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा २०३० को दशकदेखि प्रवेश गरी वर्तमानमा समेत क्रियाशील स्रष्टा हुन् । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा विशेषतः कविता सिर्जना नै विष्टको मूल भूमि हो । यसमा पनि सङ्ख्यात्मक रूपले थोरै कविता रचना गरेका विष्टको गुणात्मक रूपले उल्लेखनीय योगदान रहेको छ । त्यसैले उनका कवितासँग सम्बद्ध भई केही पूर्वाध्ययनहरू गरिएका छन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा निर्धारित शोधसमस्या, अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधार तथा शोधविधिको विशिष्टता एवम् उपयुक्तता निर्धारणका लागि सम्बन्धित पूर्वाध्ययनको समीक्षा निम्नानुसार गरिएको छ :

केशव उपाध्याय (२०५०) ले मोहन कोइरालाद्वारा सम्पादित *आजका नेपाली कविता* नामक पुस्तकको 'भूमिका' मा कविताको परिचय, कविताको स्वरूप, नेपाली कविताको परम्पराका बारेमा छोटकरीमा चर्चा गर्दै प्रस्तुत पुस्तकभित्र समाविष्ट सत्ताईस जना कवि र तिनका एक सय सत्रवटा कविताका बारेमा सिंहावलोकन गरेका छन् । उपाध्यायले यसमा मीनबहादुर विष्टलाई नेपाली कविताको आधुनिक कालको चौथो चरण वा समसामयिक धाराको प्रतिनिधित्व गर्ने कवि हुन् भनी उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनबाट मीनबहादुर विष्टका कविताको रचनागत परिवेशका बारेमा सङ्क्षिप्त जानकारी प्राप्त भएको छ तर यस अध्ययनमा मीनबहादुर विष्टका कवितामा वाक्याश्रित र प्रकरणाश्रित ध्वनिको अध्ययन भने गरिएको छैन ।

वासुदेव त्रिपाठी, दैवज्ञराज न्यौपाने र केशव सुवेदी (२०४६) द्वारा सम्पादित *नेपाली कविता भाग-४* पुस्तकमा कविताको विधागत चिनारी दिई नेपाली कविताको विकासक्रमको रूपरेखासमेत प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै यस पुस्तकमा नेपाली कविताका क्षेत्रमा योगदान दिने छ जना कवि र तिनका केही कविता समावेश गरिएको छ । नेपाली कविताको विकास पक्रिया प्रस्तुत गर्ने क्रममा नेपाली कविताको पृष्ठभूमि उल्लेख गर्दै नेपाली कविताको विकासक्रमलाई प्राथमिक, माध्यमिक र आधुनिक काल गरी तीनवटा कालखण्डमा वर्गीकरण गरी चर्चा गरिएको छ । यसमा नेपाली कविता परम्पराको थालनी १८२६ बाट भएको उल्लेख गर्दै १९४१ बाट नेपाली कविताको माध्यमिक काल प्रारम्भ भएको र १९७५ देखि माध्यमिक कालको अन्त्य भई आधुनिक कालको थालनी भएको चर्चा गरिएको छ । नेपाली कविताको आधुनिक कालका पनि परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धारा, प्रयोगवादी धारा र समसामयिक धारा गरी चारवटा धाराहरू रहेको उल्लेख गरिएको छ । तीमध्ये २०३० को दशकबाट समसामयिक धाराको प्रारम्भ भएको र यस धारामा योगदान दिने तथा चर्चित विभिन्न कविहरूमध्ये मीनबहादुर विष्ट पनि हुन् भन्ने चर्चा गरिएको छ । यस अध्ययनमा कवि विष्टका कविताको रचनागत समयसन्दर्भका बारेमा जानकारी प्राप्त भएको छ तर यो अध्ययन मीनबहादुर विष्टका कवितामा वाक्याश्रित र प्रकरणाश्रित ध्वनिको अध्ययनमा केन्द्रित भएको भने छैन ।

मीनबहादुर विष्टका कविता (२०६०) कवितासङ्ग्रहमा 'प्रकाशन-सन्दर्भ' शीर्षकको प्रकाशकीय भूमिकामा कवि मीनबहादुर विष्ट समकालीन नेपाली कविताका क्षेत्रमा चर्चित र लोकप्रिय कवि हुन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यसमा समाजका कुरूपता र विसङ्गतिहरूप्रति गम्भीर व्यङ्ग्य र विद्रोह गर्दै जीवनका सूक्ष्म यथार्थहरूलाई कलात्मक र प्रभावकारी ढङ्गले अभिव्यञ्जित गर्नु विष्टका कविताहरूको निजत्व हो भनिएको छ । यसमा विष्टका कवितामा गाउँका चोखा विम्बहरूद्वारा राष्ट्रिय तथा कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय समस्या र प्रसङ्गहरूको चित्रण पाइनुका साथै मानवीय मूल्यहीनता, अस्तित्व पीडा, राष्ट्रियताको सङ्कट र जातीय अवरोहप्रतिको चिन्ता विष्टको यस कवितासङ्ग्रहमा गम्भीर रूपमा प्रस्तुत भएका छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यसमा कवि विष्टका कवितामा व्यङ्ग्यात्मकता र विद्रोही भाव पाइने, विम्बात्मक प्रस्तुति पाइने उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा विष्टका कवितामा वाक्यगत र प्रकरणगत ध्वनिको सङ्केत मात्र गरिएको छ ।

मधुसूदन गिरी (२०६०) ले *मीनबहादुर विष्टका कविता* कवितासङ्ग्रहमा कवि मीनबहादुर विष्टको कवित्व र उनका कविताका बारेमा टिप्पणी गर्दै विष्टले बीसको दशकको सेरोफेरोमा नै कविता लेख्न थालेका, २०३६ पूर्व विष्टको कविता लेखनको आभ्यासिक पृष्ठभूमिका रूपमा रहेको, २०३६-२०४६ सम्म विष्टको कविता लेखनको पूर्वार्धको एक दशक सर्वाधिक उर्वर र शक्तिशाली अवधि रहेको, प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहमा प्रायः यसै चरणका र थोरै पछिका (२०४६ पछि र २०६० सम्मका) कविता सङ्गृहित छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । गिरीले कवि विष्टका कवितारूपी शब्दचित्रहरूको झलक यो युग हो, समाज हो, नेपालका गाउँ, सहर र त्यहाँको जीवन हो, जीवनशैली हो, संस्कृति, विश्वास अनि जीवनका सम-विषम भुजाहरू हुन्, भुजाहरूको आयतन हो जुन वृत्तकेन्द्रमा देश हुन्छ र देशको दुरावस्था तथा दीनहीन देशबासीहरू हुन्छन् र ती सबैको धड्कन मानवता हुन्छ भन्ने चर्चा गरेका छन् । उनले विष्टका कवितामा विम्बात्मक र प्रतीकात्मक प्रस्तुति पाइने उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनबाट विष्टका कविताको कविताको बाह्य परिवेशगत पृष्ठभूमि तथा युगीन अभिव्यक्तिका बारेमा जानकारी प्राप्त भएको छ तर यसमा विष्टका कवितामा वाक्यगत र प्रकरणगत ध्वनिका बारेमा चर्चा गरिएको छैन ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले (२०६०) ले *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास* नामक पुस्तकमा कविता विधाको सैद्धान्तिक परिचय दिँदै नेपाली कविताको इतिहासका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यसमा नेपाली कविताको इतिहासका बारेमा चर्चा गर्ने क्रममा प्राथमिककालीन, माध्यमिककालीन र आधुनिककालीन कवि र तिनका कवितामा पाइने प्रवृत्तिका बारेमा पनि विश्लेषण गरिएको छ । यसमा १९९१ देखि नेपाली कवितामा आधुनिककालको प्रारम्भ भएको भन्ने उल्लेख गर्दै यसपछि २०१७ मा प्रयोगवादी धारा र २०३६ सालबाट समसामयिक धाराको प्रारम्भ भएको चर्चा गरिएको छ । यसमा लुइटेलेले मीनबहादुर विष्टलाई समसामयिक धाराका कवि हुन् भनी उल्लेख गरेका छन् । यसमा विष्टका कवितामा नेपाल राष्ट्र र नेपाली जनताका निरीहपनको मार्मिक चित्रण पाइने उल्लेख गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा कवि विष्ट मूलतः व्यङ्ग्य र विद्रोहको स्वर सशक्त रूपमा अभिव्यक्त गर्ने र युगीन जनजीवनका अनेक समस्याहरूको यथार्थमूलक, व्यङ्ग्यमूलक र विद्रोहमूलक ढङ्गमा प्रस्तुत गर्न सिपालु देखिन्छन् भनिएको छ । लुइटेलेले यथार्थ जनजीवनबाट चयनित विम्ब-प्रतीकको प्रयोग गरिएका तथा मुक्तछन्द र मुक्तलयमा सिर्जित विष्टका गद्यकविता आनुप्रासिक संयोजन र समानान्तरताको उपयुक्त प्रयोगका

कारण साङ्गीतिक र अन्तर्लयात्मक छन् भनेका छन् । कवि मीनबहादुर विष्टका बारेमा सङ्क्षिप्त टिप्पणी गरिएको यस अध्ययनमा विष्टका कवितामा ध्वनिको अभिव्यञ्जना भएको पाइन्छ भन्ने सङ्केत मात्र गरिएको छ ।

नेत्र एटम (२०६१) ले *समालोचनाको स्वरूप* नामक पुस्तकमा 'समकालीन नेपाली कवितामा भाषिक विपर्यास' शीर्षक दिएर भाषिक विपर्यासको परिचय दिई सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गर्नुका साथै समकालीन नेपाली कवितामा भाषिक विपर्यासको प्रयोगका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यसमा समसामयिक धाराका विभिन्न कविका कविताहरूलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्दै नेपाली समसामयिक कवितामा प्रयुक्त भाषिक विपर्यासका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यस क्रममा मीनबहादुर विष्टको 'गाउँको पाठशाला' कविताको अंश उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरी भाषिक विपर्यासको उत्कृष्ट प्रस्तुतिबाट विष्टको प्रस्तुत कविताले दुर्गम स्थानका शैक्षिक जनशक्तिको उत्पादन गर्ने केन्द्रको दर्दनाक स्थितिको यथार्थता ध्वनित गरेको छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । साथै एटमले यसमा विष्टको 'गाउँको पाठशाला', 'जसहिबको कुकुर' आदि कवितामा भाषिक विपर्यासको मीठो सौन्दर्य पाइने उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनमा विष्टका कविताको भाषिक प्रस्तुतिका बारेमा मात्रै विश्लेषण गरिएको छ तर वाक्यगत र प्रकरणगत ध्वनिका बारेमा चर्चा भने गरिएको छैन ।

देवेन्द्र भट्टराई (२०६२) ले *स्रष्टा र समय* नामक पुस्तकमा पचासी जना नेपाली स्रष्टाहरूलाई उमेरको जेष्ठताका आधारमा क्रम मिलाई उनीहरूका जीवनका उहापोह र सिर्जनाका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकमा भट्टराईले मीनबहादुर विष्टलाई (असीऔं क्रममा) समावेश गर्दै विष्टको जन्म, शिक्षा, काठमाडौं प्रवेश तथा बसाइ र कविता रचना सन्दर्भका बारेमा छोटकरीमा उल्लेख गरेका छन् । यसमा विष्टलाई थोरै कविता लेखेर पनि नेपाली कविताका क्षेत्रमा एउटा श्रेणीमा गनिइसकेका कवि हुन् भन्ने चर्चा गरिएको छ । भट्टराईले विष्टलाई व्यङ्ग्य मिश्रित कविता लेख्ने कवि हुन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनबाट कवि विष्टका कवितामा युगीन अभिव्यक्ति र व्यङ्ग्यमिश्रित लेखन पाइन्छ भन्ने जानकारी प्राप्त भएको छ तर यसमा विष्टका कवितामा अभिव्यक्त वाक्याश्रित र प्रकरणाश्रित ध्वनिका बारेमा भने चर्चा गरिएको छैन ।

मधुसूदन गिरी (२०६३) ले *साहित्य अभियान, विगतदेखि वर्तमानसम्म (अनुसन्धानात्मक विशेष)* मा प्रकाशित 'समकालीन नेपाली कविताको रेखाङ्कन, नामाङ्कन र

विम्बाङ्गन' शीर्षकको आलेखमा नेपाली कवितामा २०३० पछिको समयलाई समकालीन भनिँदै आएको, समकालीनलाई समसामयिक पनि भन्ने गरिएको उल्लेख गरेका छन् । यस आलेखमा २०३० पछिका नेपाली कवितामा विषय, भाषाशैली र शिल्पगत वैशिष्ट्य र वैविध्य पाइने भए पनि तिनले चयन गरेका विम्बप्रतीकगत सरलता र सुसम्प्रेष्यता, अभिव्यक्तिको स्पष्ट र भरिलोपन, संरचनागत छरितोपन, लयात्मक मुक्तता सबैको उद्देश्य तत्पुगीन सामाजिक यथार्थकै अभिव्यञ्जनाको सामर्थ्यवृद्धि थियो, सुसम्प्रेषण थियो र त्यसद्वारा जनमानसमा तत्पुगीन सामाजिक समस्याको प्रस्तुतीकरण थियो भन्ने चर्चा गरिएको छ । यस आलेखमा गिरीले समकालीन नेपाली कवितामा यथार्थवादी, समाजवादी यथार्थवादी आदिजस्ता फरक फरक धारागत प्रवृत्ति पनि रहेका उल्लेख गर्दै यथार्थवादी धारामा एकल नेतृत्व नरही बहुनायकत्व रहेको र उक्त बहुनायकत्व प्रदान गर्ने कविहरूमा मीनबहादुर विष्ट, दिनेश अधिकारी, कृष्णभूषण बल आदि भन्डै आधा दर्जन कविहरू रहेका उल्लेख गरेका छन् । यसमा उल्लिखित कविहरूले नेपाली समाजका व्यष्टिरूप सामान्य नागरिकदेखि समष्टी रूपमा राज्यव्यवस्था र त्यसको अङ्ग-उपाङ्ग एवम् त्यसले प्रभाव पारेका समाजका प्रत्येक पक्षपक्षान्तरमाथि आलोचनात्मक दृष्टि राखेका छन् भनिएको छ । यसै क्रममा गिरीले मीनबहादुर विष्टका जरसाहेबको कुकुर, साला पहाड में क्या है र गाउँको पाठशाला कविताका अंश उदाहरणस्वरूप प्रस्तुत गर्दै विष्टका कवितामा विम्बात्मकता, प्रतीकात्मकता, व्यङ्ग्यात्मकता, लयात्मक मुक्तता, तत्पुगीन यथार्थको अभिव्यञ्जना र आलोचनात्मक दृष्टि पाइने उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनमा विष्टका कविताको ध्वनितात्विक अध्ययन भने गरिएको छैन ।

केशव सुवेदी (२०६५) ले *रापतीको साहित्यिक रूपरेखा* नामक पुस्तकमा रापतीका विभिन्न जिल्लाका साहित्यिक गतिविधि, साहित्यकारहरू र तिनको साहित्यिक योगदानका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यस पुस्तकको 'प्युठानका साहित्यिक गतिविधि' शीर्षकअन्तर्गत प्युठान जिल्लामा भएका साहित्यिक गतिविधिका बारेमा चर्चा गर्दै २०३० सालपछिका तीन दशकमा प्युठानको साहित्यिक परम्परामा आबद्ध हुन पुगेका स्रष्टाहरूमध्ये मीनबहादुर विष्ट प्रमुख हुन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यसमा सुवेदीले विष्टका कविता मूलतः राजधानीबाट प्रकाशित साहित्यिक पत्रपत्रिकामा छापिएका, उनको *मीनबहादुर विष्टका कविता* (२०६०) शीर्षकको कवितासङ्ग्रह प्रकाशित भएको, उनी नेपाली कविताको समसामयिक पुस्ताका एक प्रतिनिधि कवि हुन् भन्ने चर्चा गर्दै उनी गद्य कविताका परिपाटीलाई अनुशरण गरी

सहज सम्प्रेष्य नवीन विम्ब-प्रतीक र लयात्मक भाषाशैलीमा व्यङ्ग्यात्मक कविता रचना गर्ने कवि हुन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । रापतीको साहित्यिक सिंहालोकन गर्नमा मात्र केन्द्रित यस अध्ययनमा कवि विष्टका कवितामा नवीन विम्ब तथा प्रतीकको प्रयोग र व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति पाइने उल्लेख गरिएको छ । यो अध्ययन कवि विष्टका कविताको ध्वनि विश्लेषणमा केन्द्रित भएको भने छैन ।

पुरुषोत्तम सुवेदी, लक्ष्मणप्रसाद गौतम र विष्णुविभु घिमिरे (२०७०) द्वारा सम्पादित पुस्तक *प्रज्ञा समकालीन प्रतिनिधि नेपाली कविता* (भाग १) मा बाउन्न जना नेपाली कविहरूका तीन-तीनवटा कविताहरू सङ्कलन र सम्पादन गरिएको छ । यसै क्रममा मीनबहादुर विष्टका 'जरसाहेबको कुकुर', 'यसरी एउटा राष्ट्र बाँच्ने बहाना गर्छ' र 'गाउँको पाठशाला' शीर्षकका कविताहरूलाई समावेश गरिएको छ । यसका सम्पादक समूहद्वारा प्रस्तुत 'समकालीनता र समकालीन नेपाली प्रतिनिधि कविता' शीर्षकको भूमिकामा समकालीनताको स्वरूप, नेपाली कवितामा समकालीनता तथा समकालीन नेपाली कविता र प्रतिनिधि सङ्ग्रहका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसै भूमिकामा कवि मीनबहादुर विष्टका बारेमा छोटकरीमा चर्चा गर्दै विष्टका कवितामा युगीन सत्ताचरणहरूप्रतिको व्यङ्ग्य र देशको रुग्ण तथा जर्जर स्थितिको जीवन्त विम्ब उतारिएको छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा कवि विष्टका कवितामा युगीन सत्ताचरणहरूप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ भन्ने उल्लेख गर्दै ध्वन्यात्मकताको सङ्केत मात्र गरिएको छ ।

कुमारप्रसाद कोइराला (२०७२) ले 'समकालीन नेपाली कवितामा राजनीतिक चेतना' शीर्षकको आलेखमा समकालीनताको परिचय दिई नेपाली कवितामा राजनीतिक चेतनाको पृष्ठभूमि केलाउँदै प्राथमिक, माध्यमिक र आधुनिककालीन नेपाली कवितामा राजनीतिक चेतनाका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यसमा आधुनिक नेपाली कवितामा राजनीतिक चेतनाको चर्चा गर्ने क्रममा प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीनवटा चरणमा वर्गीकरण गरेर २०३६ पछिका कवितालाई समकालका कविताअन्तर्गत समेटी चर्चा गरिएको छ । यसमा समकालका नेपाली कवितामा प्रयुक्त राजनीतिक चेतनाका विविध धार र स्वर उपशीर्षकअन्तर्गत विभिन्न कविहरूका कविताकृति वा कवितांश उद्धृत गर्दै विश्लेषण गर्ने क्रममा कवि मीनबहादुर विष्टलाई पनि समावेश गरिएको छ । यस आलेखमा कवि मीनबहादुर विष्टको 'यसरी एउटा राष्ट्र बाँच्ने बहाना गर्छ' कविताको अंश उद्धृत गर्दै

विष्टले कवितामा नेताहरूले नेपाललाई दिनानुदिन परनिर्भर, परमुखापेक्षी र कङ्काल बनाएको र आर्थिक दृष्टिले पनि देश दाता राष्ट्रहरूको उपनिवेश भइसकेको यथार्थ स्थितिप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा विष्टका कवितामा ध्वनिको प्रस्तुति पाइने सङ्केत मात्र गरिएको छ ।

हेमनाथ पौडेल (२०७२) ले 'नेपाली कवितामा राष्ट्रिय स्वाधीनता चेत' शीर्षकको आलेखमा नेपाली कवितामा राष्ट्रिय स्वाधीनता चेत शिष्ट लेख्य नेपाली कविता परम्परासँगै प्रारम्भ भएको र हालसम्म आइपुग्दा विभिन्न चरणहरू पार गरिसकेको उल्लेख गरेका छन् । उनले यस आलेखमा नेपाली कवितामा राष्ट्रिय स्वाधीनता चेतलाई पाँचवटा चरणमा वर्गीकरण गरी २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भएपछि नेपाली कवितामा समसामयिकता प्रारम्भ भएको चर्चा गरेका छन् । यस आलेखमा २०४६ देखि लिएर वर्तमानसम्ममा नेपालमा विभिन्न राजनीतिक परिवर्तन भएका र यही राष्ट्रिय परिवेशका पृष्ठभूमिमा कविताहरू रचना भएका छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यस क्रममा पौडेलले विभिन्न कवि र तिनका कविताहरूलाई उदाहरणका रूपमा अधि सादै मीनबहादुर विष्टलाई पनि सूचीकृत गरेका छन् । यस लेखमा पौडेलले मीनबहादुर विष्टलाई राष्ट्रिय स्वाधीनता चेत भएका कविका रूपमा उल्लेख गरेका छन् तर यो अध्ययनमा विष्टका कवितामा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विश्लेषण भने गरिएको छैन ।

केशव सुवेदी (२०७३) ले 'नेपाली कवितामा रापतीको योगदान' शीर्षकको आलेखमा रापतीमा कविता सृजनाको पृष्ठभूमिदेखि लिएर २०७३ सालसम्म नेपाली कविताका क्षेत्रमा योगदान दिने रापती अञ्चलका दाङ, सल्यान, प्युठान, रोल्पा, रुकुम जिल्लाका विभिन्न कवि र तिनका कविताकृतिका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यसमा नेपाली कवितामा रापतीका कविहरू र तिनका कविताकृतिले पुऱ्याएको परिमाणात्मक र गुणात्मक योगदानका बारेमा चर्चा गरी नेपाली कवितामा रापतीको प्युठान जिल्लाबाट योगदान दिने विभिन्न कविहरूमध्ये मीनबहादुर विष्ट पनि प्रमुख कवि हुन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा रापतीको प्युठान जिल्लाबाट योगदान दिने कविहरूमध्ये मीनबहादुर विष्ट पनि प्रमुख कवि हुन् भन्ने उल्लेख गरिएको भए पनि यो अध्ययन विष्टका कविताको ध्वनितात्विक अध्ययनमा भने केन्द्रित भएको छैन ।

पुरुषोत्तम सुवेदी (२०७३) ले 'समकालीन नेपाली कवितामा प्रतिविम्बित सामाजिक रूपान्तरण' शीर्षकको आलेखमा समकालीन नेपाली कविताको प्राक्सन्दर्भ उल्लेख गर्दै समकालीन नेपाली कवि र तिनका कविताका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यस आलेखमा समसामयिक नेपाली कवितामा विविध प्रस्तुतिका माध्यमबाट सामाजिक रूपान्तरणको प्रयास भएको चर्चा गरिएको छ । यसमा उनले समकालीन नेपाली कवितामा सामाजिक रूपान्तरण प्रयास, वैदेशिक रोजगार र विदेशबाट आउने सामाजिक रूपान्तरणका सङ्केत आदिजस्ता विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी विश्लेषण गरेका छन् । यस क्रममा सुवेदीले कवि मीनबहादुर विष्टलाई राजनीतिक कवितामा परिलक्षित सामाजिक रूपान्तरण प्रयास उपशीर्षकअन्तर्गत समेटि उनलाई प्रगतिवादी कविका रूपमा चर्चा गरेका छन् । यस अध्ययनमा विष्टका कविताको वाक्याश्रित र प्रकरणाश्रित ध्वनिका बारेमा उल्लेख गरिएको छैन ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम र नेत्र एटम (२०७४) द्वारा सम्पादित पुस्तक *प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता* नामक पुस्तकमा बालकृष्ण समदेखि लिएर श्रवण मुकारुडसम्मका एक सय चार जना कविका चार-चारवटा कविता समावेश तथा सम्पादन गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा मीनबहादुर विष्टका पनि चार कविता सङ्कलित छन् । यस पुस्तकको 'सम्पादकीय' शीर्षकको भूमिकामा आधुनिकताका प्रवृत्ति, नेपाली कवितामा आधुनिकताको प्रारम्भ तथा विकासका बारेमा उल्लेख गरिएको छ र आधुनिक नेपाली कविताको विषय, विचार र शिल्पका बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा पुस्तकमा समावेश गरिएका कविताका कविहरूको कवितात्मक प्रवृत्तिलाई छोटकरीमा चर्चा गरिएको छ । यसमा कवि मीनबहादुर विष्ट यथार्थको धरातललाई हृदयले छामेर विडम्बनाको शृङ्खला प्रदर्शन गर्ने काव्यिक परीक्षक हुन् भनिएको छ । उक्त पुस्तकमा विष्टका कवितामा परिस्थितिवश हुने मान्छेको परिवर्तित स्वरूपप्रति तीव्र संवेदना त छ तर त्यसले ल्याएको दुश्चरित्र र अन्धकारमय भविष्यप्रति भने कडा असहमति पनि छ भन्ने उल्लेख गर्दै ग्रामीण जीवनका प्रभावकारी विम्ब र तीखो व्यङ्ग्यले विष्टका कवितालाई तेजस्वी बनाएका छन् भन्ने चर्चा गरिएको छ । यसमा कवि विष्टका कवितामा प्रभावकारी विम्ब प्रयोग र तीखो व्यङ्ग्य पाइने उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा विष्टका कवितामा अभिव्यञ्जित ध्वन्यात्मकताको सङ्केत पाइन्छ ।

हरिप्रसाद सिलवाल (२०७४) ले नेपाली प्रगतिवादी कविताको इतिहास नामक पुस्तकमा प्रगतिवाद र साहित्येतिहास लेखनका विषयमा चर्चा गर्दै नेपाली कविताका क्षेत्रमा प्रगतिवादी कविता लेखनको पृष्ठभूमि र विकासका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यस पुस्तकमा नेपाली प्रगतिवादी कवि र कविताका प्रवृत्तिका बारेमा पनि विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा नेपाली प्रगतिवादी कविहरू र कवितागत प्रवृत्तिलाई छोटकरीमा चर्चा गरिएको छ । सिलवालले कवि मीनबहादुर विष्टलाई पनि नेपाली प्रगतिवादी कविका रूपमा सूचीकृत गरेका छन् । उनले मीनबहादुर विष्ट प्रतीक एवम् विम्बात्मक अलङ्कार प्रयोग गरी विद्यमान सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक असमानता विरुद्ध कलम चलाउने प्रतिभा हुन् भन्ने चर्चा गरेका छन् । प्रस्तुत पुस्तकमा क्रान्तिको आधार सामाजिक गतिशीलता नै हो र यसको चेतना विस्तार गर्नुपर्छ भन्ने विचारलाई कवि विष्टले आफ्ना कवितामार्फत व्यक्त गरेका छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यसमा प्रगतिवादी सिद्धान्तका आधारमा विष्टका कविताको विश्लेषण गरिएको छ र उनका कवितामा प्रतीक, विम्ब, अलङ्कारको प्रयोग तथा व्यङ्ग्य र विद्रोहको भाव पाइने उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा विष्टका कवितामा ध्वन्यात्मकताको सङ्केत मात्र गरिएको छ तर ध्वन्यात्मकतालाई सिद्धान्तनिष्ठ ढङ्गले केलाइएको भने छैन ।

उल्लिखित पूर्वकार्यको समीक्षाबाट पूर्ववर्ती अध्येयताहरूले कवि मीनबहादुर विष्टको कवित्व र कविताका विविध पक्षहरूका बारेमा चर्चा गरेको स्पष्ट हुन्छ । ती पूर्वाध्ययनहरूमा यस शोधको प्रमुख समाधेय समस्याको समाधान खोज्ने कार्य भने हुन सकेको छैन । केही पूर्वअध्येयताहरूले विष्टका कविताहरूको व्यञ्जनात्मकताको छिटफुट सङ्केत गरेको पाइए तापनि ती सङ्क्षिप्त टिप्पणीका रूपमा मात्र सीमित रहेका छन् । संस्कृत साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त ध्वनिवादका आधारमा कवि मीनबहादुर विष्टका कविताको सिद्धान्तनिष्ठ, सूक्ष्म र सम्यक अध्ययन हुन बाँकी नै रहेकाले त्यस रिक्तताको पूर्ति प्रस्तुत शोधबाट गरिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य

समकालीन नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा चर्चित कवि मीनबहादुर विष्टका कवितामा ध्वन्यात्मक अभिव्यक्तिको विश्लेषण गरी पूर्व अध्ययनमा रहेको रिक्तता मेटाउनुका साथै उनका कवितामा रहेको ध्वन्यार्थसम्बन्धी लुप्त ज्ञानलाई प्रकाशमा ल्याएकाले यो शोध औचित्यपूर्ण भएको छ । भविष्यमा समेत ध्वनिका कोणबाट अन्य मौलिक कृतिहरूको

अध्ययन विश्लेषण गर्न मार्गनिर्देशन गर्ने हुनाले यो शोध ध्वनिविश्लेषणका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुने देखिन्छ। यसबाट प्राप्त प्राज्ञिक ज्ञानबाट पाठक, समालोचक र शोधार्थीका साथै प्राज्ञिक पक्षमा समेत लाभ पुग्न जाने हुँदा यसको उपयोगिता रहेको छ।

माथि गरिएको पूर्वकार्यको अध्ययनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने ध्वन्यार्थसम्बन्धी मान्यताका परिप्रेक्ष्यबाट गहन अध्ययन विश्लेषण नगरिएकाले तिनले मीनबहादुर विष्टका कवितामा पाइने ध्वन्यार्थको पहिचान र विश्लेषण गरी उपर्युक्त र वस्तुपरक निष्कर्षसमेत प्रस्तुत गरेका छैनन्। यस शोधकार्यमा ध्वन्यार्थसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा गहन पठन र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिने भएकाले यसको औचित्य स्पष्ट छ। मीनबहादुर विष्टका कविताले प्राप्त गरेको कलात्मक गुणवत्ताको अध्ययन ध्वनिवादी मान्यताका आधारमा गरिने हुँदा यसको प्राज्ञिक एवम् अनुसन्धानात्मक महत्त्व रहेको छ। यस विषयको अध्ययनबाट कवि विष्टले आफ्ना कवितामा अभिव्यक्त गरेको ध्वन्यार्थसम्बन्धी नवीन ज्ञानको प्रतिष्ठापन हुने भएकाले पनि प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य छ। यस अध्ययनबाट विष्टका कवितामा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थका बारेमा जान्न चाहने जिज्ञासु पाठक, शोधार्थी तथा ज्ञानार्थीहरूलाई पनि लाभ हुने भएकाले प्रस्तुत शोधकार्यको उपयोगिता रहेको छ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधमा मीनबहादुर विष्टको *मीनबहादुर विष्टका कविता (२०६०)* कवितासङ्ग्रहका कवितामा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको अध्ययन गरिएको छ। विष्टको उल्लिखित कवितासङ्ग्रहमा जम्मा चवालीसवटा कविताहरू सङ्कलित छन्। ती सबै कवितामा ध्वनि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ, तापनि वाक्यका तहमा र प्रकरणका तहमा अभिव्यञ्जित ध्वनिको सबलता र सघनता भएका कविताहरूमध्येबाट अठारवटा कवितालाई नमुनाका रूपमा छनोट गरी तीमध्ये 'गाउँको पाठशाला', 'चम्चाहरूको सङ्गीत', 'साला पहाड में क्या है', 'भोक र टेलिभिजन', 'भजन गाऊँ', 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु', 'लासहरूको सगरमाथा', 'केही मानिसहरू', र 'नागरिकता' गरी जम्मा नौवटा कविताको वाक्याश्रित ध्वनि र 'तिम्मा नानीहरूलाई', 'जरसाहेबको कुकुर', 'यसरी एउटा राष्ट्र बाँच्ने बहाना गर्छ', 'मौन, मात्र मौन, बिलकुल मौन', 'यो पनि कुरैकुराको वर्ष हो', 'माथि को हुनुहुन्छ?', 'सुगा र नागरिक', 'भारी विसाउने हो कि भरिया दाइ !', र 'सालिक होइन मान्छे' गरी जम्मा नौवटा कविताको प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ। काव्यमा अभिव्यञ्जित

ध्वन्यार्थको विश्लेषण गर्दा ध्वनिको स्वरूपका आधारमा वस्तुध्वनि, अलङ्कारध्वनि र रसध्वनिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ भने भाषागत वा आश्रयगत आधारमा वर्ण, पदांश, पद, पदावली, वाक्य, प्रकरण र प्रबन्धका तहमा अभिव्यक्त ध्वनिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत शोधमा आश्रयगत आधारबाट विष्टका उल्लिखित कविताहरूको वाक्याश्रित र प्रकरणाश्रित ध्वनिको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । यस शोधमा मीनबहादुर विष्टका कवितामा अभिव्यक्त ध्वनिको विश्लेषण गर्दा आश्रयगत आधारबाट विश्लेषण गर्न सकिने वर्णाश्रित, पदांशाश्रित, पदाश्रित, पदावलीआश्रित ध्वनिको विश्लेषण नगर्नु र स्वरूपगत आधारबाट वस्तुध्वनि, अलङ्कारध्वनि र रसध्वनिको विश्लेषण नगर्नु प्रस्तुत शोधको सीमा हो ।

१.७ शोधविधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधको मुख्य सामग्री मीनबहादुर विष्टद्वारा रचित *मीनबहादुर विष्टका कविता* (२०६०) कवितासङ्ग्रह नै हो । प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहका 'गाउँको पाठशाला', 'तिम्मा नानीहरूलाई', 'जरसाहेबको कुरुर', 'चम्चाहरूको सङ्गीत', 'साला पहाड में क्या है', 'यसरी एउटा राष्ट्र बाँच्ने बहाना गर्छ', 'मौन, मात्र मौन, बिलकुल मौन', 'यो पनि कुरैकुराको वर्ष हो', 'भोक र टेलिभिजन', 'भजन गाऊँ', 'माथि को हुनुहुन्छ?', 'सुगा र नागरिक', 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु', 'भारी बिसाउने हो कि भरिया दाइ !', 'लासहरूको सगरमाथा', 'केही मानिसहरू', 'नागरिकता' र 'सालिक होइन मान्छे' गरी जम्मा अठारवटा कवितालाई सोद्देश्य नमुना छनोट विधिद्वारा छनोट गरी यस शोधका लागि आवश्यक मुख्य सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । विष्टका उल्लिखित कविताहरूमध्ये 'गाउँको पाठशाला', 'चम्चाहरूको सङ्गीत', 'साला पहाड में क्या है', 'भोक र टेलिभिजन', 'भजन गाऊँ', 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु', 'लासहरूको सगरमाथा', 'केही मानिसहरू', र 'नागरिकता' गरी जम्मा नौवटा कविताको वाक्याश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ भने 'तिम्मा नानीहरूलाई', 'जरसाहेबको कुरुर', 'यसरी एउटा राष्ट्र बाँच्ने बहाना गर्छ', 'मौन, मात्र मौन, बिलकुल मौन', 'यो पनि कुरैकुराको वर्ष हो', 'माथि को हुनुहुन्छ?', 'सुगा र नागरिक', 'भारी बिसाउने हो कि भरिया दाइ !', र 'सालिक होइन मान्छे' गरी जम्मा नौवटा कविताको प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैले यो शोध पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिमा आधारित भएको

छ । यस शोधको प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा विष्टको उल्लिखित कवितासङ्ग्रह रहेको छ । द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा विष्टका कवितासम्बन्धी पूर्वकार्यका साथै ध्वनि सिद्धान्तसम्बन्धी सामग्रीहरू रहेका छन् ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा निर्धारित उद्देश्यहरूको प्राप्तिका लागि उपर्युक्त उल्लिखित विधिबाट सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषण संस्कृत साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्तका रूपमा रहेको ध्वनिवादका आधारमा गरिएको छ । संस्कृत काव्यशास्त्रीय परम्परामा स्थापित ध्वनिवादले साहित्यमा ध्वनिलाई आत्माका रूपमा चर्चा गरी यसका प्रकारहरूसमेत उल्लेख गरेको छ र ध्वनिको उपस्थितिका आधारमा काव्यको कोटि निर्धारण गर्न सकिने मान्यता अघि सारेको छ । ध्वनिको पूर्ण परिगणना सम्भव नभए पनि ध्वनिवादीहरूले त्यसको वर्गीकरण गरी भेद-उपभेदले छुट्याउने प्रयत्न गरेका छन् ।

समग्रतः पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त ध्वनिवादका अनुसार ध्वनि काव्यको अत्यावश्यकिय तत्त्व हो र ध्वनि काव्यकृतिमा प्रयुक्त पददेखि लिएर प्रबन्धका तहमा समेत आश्रित वा प्रकाशित हुन्छ र विश्लेषणीय हुन्छ । कवितामा प्रयुक्त वाक्य विशेषमा आश्रित वा वाक्यका तहमा अभिव्यक्त ध्वनि नै वाक्याश्रित ध्वनि हो । कवितामा प्रयोग भएका वाक्यहरूबाट पङ्क्तिपुञ्ज वा श्लोकहरूको निर्माण हुन्छ र फुटकर कविताको सिङ्गो स्वरूप निर्माण हुन्छ । फुटकर कविताको सिङ्गो स्वरूपलाई कविताको प्रकरण मानिन्छ र प्रकरणका तहमा अभिव्यक्त ध्वन्यर्थलाई प्रकरणाश्रित ध्वनि भनिन्छ । प्रस्तुत शोधमा पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त ध्वनिवादका आधारमा मीनबहादुर विष्टद्वारा रचित *मीनबहादुर विष्टका कविता* कवितासङ्ग्रहका नमुना छनोट गरिएका उल्लिखित अठारवटा कवितामा निहित वाक्याश्रित र प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ । नमुना छनोटका आधारमा निर्धारित गरिएका कविताका ध्वनिप्रधान वाक्यहरूलाई लिई प्रथमतः तिनलाई प्रथमतः गद्यमा रूपमा गरी तत्तत् वाक्यमार्फत् अभिव्यञ्जित ध्वन्यर्थको विश्लेषण गरिएको छ । यसैगरी प्रकरणाश्रित ध्वनिको विवेचना गर्दा एकै प्रकरणमा संरचित कविताको प्रकरणगत ध्वन्यर्थको विश्लेषण गरिएको छ भने एकभन्दा बढी प्रकरणमा संरचित कविताको क्रमशः पङ्क्तिपुञ्जबाट अभिव्यञ्जित ध्वन्यर्थको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको संरचनालाई सुगठित र व्यवस्थित बनाउनका लागि यस प्रकारको परिच्छेदगत विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : मीनबहादुर विष्टका कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

तेस्रो परिच्छेद : मीनबहादुर विष्टका कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

चौथो परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

मीनबहादुर विष्टका कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

२.१ विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको यो परिच्छेद मीनबहादुर विष्टका कविता (२०६०) कवितासङ्ग्रहका कवितामा वाक्यका तहमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको निरूपण र विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यसमा वाक्याश्रित ध्वनिको सैद्धान्तिक चिनारी दिएपछि मीनबहादुर विष्टका कवितामा वाक्याश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.२ वाक्याश्रित ध्वनिको सैद्धान्तिक पर्याधार

संरचनाका दृष्टिले ध्वनि, रूप, पद, पदावली र वाक्यांशयुक्त तथा प्रकार्यका दृष्टिले शब्द नै मुख्य भएको, पूर्ण अर्थ वा भाव प्रकट गर्ने, भाषाको आधारभूत एकाइ, कुरा प्रष्ट पार्ने सार्थक शब्दहरूको समूह नै वाक्य हो । वाक्य बन्नका लागि आधारभूत रूपमा एउटा उद्देश्य र एउटा विधेय चाहिन्छन् । उद्देश्य भनेको वाक्यमा प्रयोग भएको कर्ता वा सो सरह काम गर्ने तत्त्व हो र विधेय भनेको वाक्यमा प्रयोग भएको समापिका क्रिया हो । वाक्यमा एक वा एकभन्दा बढी उद्देश्य र एक वा एकभन्दा बढी विधेय रहन्छन् । वाक्य भाषाको पूर्णकथनात्मक अभिव्यक्ति हो । एउटा पूर्ण वाक्यका माध्यमबाट मात्र अभिव्यक्तिको वास्तविक अर्थ उद्घाटन हुने गर्दछ । त्यसैले ध्वनिको आश्रयका दृष्टिले वाक्य निकै महत्त्वपूर्ण भाषिक एकाइ हो ।

संस्कृत साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त ध्वनिवादले ध्वनिको परिचय तथा प्रकारहरू उल्लेख गर्दै काव्यकृतिमा पददेखि लिएर पदावली, वाक्य, प्रकरण र प्रबन्धका तहमा ध्वनि निहित हुने, ध्वनिको प्रयोग तथा प्रस्तुतिका आधारमा काव्यको स्तर/कोटि निर्धारण गर्न सकिने विषयमा पनि व्यापक चर्चा गरेको छ । काव्यमा प्रयुक्त वाक्यका तहबाट अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थ नै वाक्याश्रित ध्वनि हो । ध्वनिका प्रकारहरूमध्ये अविक्षितवाच्य ध्वनिका अर्थान्तर सङ्क्रमित र अत्यन्ततिरस्कृत दुवै भेदका वाक्यगत रूप हुन्छन् । विवक्षितान्यपरवाच्य ध्वनिको असंलक्ष्यक्रम र संलक्ष्यक्रम (शब्दशक्तिमूल, अर्थशक्तिमूल र शब्दार्थोभयशक्तिमूल तीन भेदका) वाक्यगत रूप हुन्छन् (उपाध्याय, २०६७, पृ. २०७) । अविक्षितवाच्य र

विवक्षितान्यपरवाच्य दुवै ध्वनिका वाक्यगत रूप हुन्छन् (सिग्देल, २०५८, पृ. १७९) । यसबाट अविवक्षितवाच्य र विवक्षितान्यपरवाच्य ध्वनि दुवैका वाक्याश्रित रूप हुन्छन् र विवेच्य हुन्छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

शैलेन्दुप्रकाश नेपालले 'माधव घिमिरेका खण्डकाव्यको ध्वनितात्विक अध्ययन' नामक पुस्तकमा काव्यकृतिको ध्वनितात्विक अध्ययनका लागि स्वरूपगत, कोटिनिर्धारणगत र आश्रयगत गरी तीनवटा आधार तय गरेका छन् । नेपालले काव्यकृतिको भाषिक (संरचनाका) एकाइमा ध्वनि निहित हुने र यसको विश्लेषण गर्न सकिने आश्रयगत आधार उल्लेख गर्दै यस आधारमा काव्यकृतिमा पदाश्रितध्वनि, पदावलीआश्रितध्वनि, वाक्याश्रितध्वनि, प्रकरणाश्रितध्वनि र प्रबन्धाश्रितध्वनिको विश्लेषण गर्न सकिने चर्चा गरेका छन् । नेपालले आश्रयगत आधारमा काव्यकृतिमा प्रयुक्त वाक्यका तहमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने उल्लेख गरेका छन् । नेपालले उल्लेख गरेको ढाँचा वाक्याश्रित ध्वनि विश्लेषणका लागि उचित देखिन्छ । उनले वाक्याश्रित ध्वनिका बारेमा यसो भनेका छन्-

कुनै वाक्य एवम् श्लोकविशेषले काव्यलाई ध्वन्यात्मक बनाउन निर्वाह गरेको भूमिका तथा यसको विशिष्ट अर्थसन्दर्भलाई यसमा निरूपण गरिन्छ । ध्वनि उत्पादनमा वाक्यविशेषको भूमिका अपेक्षाकृत प्रभावकारी मानिन्छ । यसले काव्यकारका निश्चित दृष्टिकोणलाई समेत अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । काव्यले एउटा गति लिन प्रारम्भ गरेको सङ्केत वाक्य एवम् श्लोकले गर्ने हुनाले पनि वाक्याश्रित ध्वनिको महत्ता उल्लेखनीय देखा पर्छ (नेपाल, २०६८, पृ. ३८) ।

समग्रतः काव्यकृतिमा प्रयुक्त वाक्यका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थलाई वाक्याश्रित ध्वनि भनिन्छ । भाषाको आधारभूत र अर्थयुक्त एकाइ वाक्यका माध्यमबाट काव्यमा ध्वन्यात्मकता सृजना भएको हुन्छ र वाक्याश्रित ध्वनि विश्लेषणीय हुन्छ । काव्यमा अर्थान्तर सङ्क्रमित, अत्यन्त तिरस्कृत, संलक्ष्यक्रम तथा असंलक्ष्यक्रम भएर वाक्याश्रित ध्वनि अभिव्यक्त हुन्छ । यसबाट काव्यमा वाक्याश्रित ध्वनिको महत्ता उल्लेखनीय हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

२.३ मीनबहादुर विष्टका कवितामा वाक्याश्रित ध्वनिको विश्लेषण

यस उपशीर्षकअन्तर्गत शोध्य समस्या र उद्देश्यमा आधारित भई मीनबहादुर विष्टद्वारा रचित *मीनबहादुर विष्टका कविता* (२०६०) कवितासङ्ग्रहका 'गाउँको पाठशाला', 'चम्चाहरूको सङ्गीत', 'साला पहाड में क्या है', 'भोक र टेलिभिजन', 'भजन गाऊँ', 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु', 'लासहरूको सगरमाथा', 'केही मानिसहरू', र 'नागरिकता' जस्ता जम्मा नौवटा कवितालाई नमुना छनोट गरी ती कविताहरूमा प्रयुक्त वाक्यहरूको निरूपण र तिनमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विश्लेषण गरिएको छ ।

मीनबहादुर विष्टका कविता (२०६०) मीनबहादुर विष्टको पहिलो प्रकाशित कवितासङ्ग्रह हो । विष्ट वि.सं. २०३० को दशकबाट नेपाली कविताका क्षेत्रमा देखा परेका हुन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा उनले प्रारम्भदेखि २०६० सम्मको अवधिमा रचना गरेका र फुटकर रूपमा विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित कविताहरू सङ्गृहित छन् । यस समयावधिमा देशमा विद्यमान राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, प्रशासनिक आदि बाह्य परिवेश र त्यस बाह्य परिवेशबाट प्रभावित, प्रेरित एवम् आफ्नै जीवनानुभवका क्रममा निर्मित वा विकसित कविचेतनागत आन्तरिक पृष्ठभूमि नै यस सङ्ग्रहका कविताहरूको ध्वनि निर्धारणका मूल आधार हुन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरूको रचनागत पृष्ठभूमिलाई दृष्टिगत गर्दा तीसको दशकदेखि उक्त सङ्ग्रहको प्रकाशन हुँदासम्मको समयावधि र त्यस अवधिमा विद्यमान नेपाली राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक, शैक्षिक आदि बाह्य परिवेशलाई सङ्गृहित कविताहरूले समेटेको देखिन्छ । विष्टको कविता लेखनको उक्त कालखण्डमा नेपालको राजनीतिक विकासक्रमका केही महत्त्वपूर्ण परिवर्तन भएको अवधि पनि हो । पञ्चायती व्यवस्थाको उत्तरार्धको समय, पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्धको विद्यार्थी आन्दोलन, जनमतसङ्ग्रहको घोषणा, उक्त जनमतसङ्ग्रहमा बहुमत प्राप्त गरी पञ्चायती व्यवस्था नै कायम भएको, त्यसका विरुद्ध बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था प्राप्तिका लागि २०४६ सालमा भएको जनआन्दोलन र प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना, प्रजातन्त्रप्रेमी नेपालीमा छाएको खुसी, २०५२ बाट प्रारम्भ भएको माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसबाट प्रभावित नेपालको राजनीतिक, सामाजिक, प्रशासनिक, आर्थिक तथा शैक्षिक परिवेश विद्यमान वातावरणले कविलाई पारेको प्रभाव र त्यसबाट जागृत विद्रोही भाव नै यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा व्यञ्जित ध्वन्यार्थको निर्धारक पृष्ठभूमिका रूपमा रहेका छन् ।

उल्लिखित कवितासङ्ग्रहका रचयिता मीनबहादुर विष्टसँग शोधार्थीले विभिन्न समयमा गरेको छलफल र कवितामा प्रस्तुत अन्तःसाक्ष्यहरूबाट कविताको रचनागत समय सन्दर्भ र परिवेशको अनुमान गरी नमुना छनोट गरिएका नौवटा कवितामा वाक्यका तहमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विवेचना निम्नानुसार गरिएको छ :

२.३.१ 'गाउँको पाठशाला' कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

'गाउँको पाठशाला' कविता प्रस्तुत सङ्ग्रहमा सङ्गृहित पहिलो कविता हो । प्रस्तुत कवितामा लामाछोटा गरी जम्मा पाँचओटा वाक्य प्रयुक्त छन् ; तीमध्ये चारओटा वाक्यहरू ध्वन्यार्थक छन् । यसमा प्रयुक्त ध्वन्यार्थक वाक्यहरू र तिनबाट अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विवेचना क्रमशः निम्नानुसार गरिएको छ :

जब म घुम्दै एक दिन गाउँको पाठशालामा पुगें

त्यहाँ देखें मुस्किलसाथ उभिएका

केही पर्खालहरू

र पर्खालहरूमा भुन्ड्याइएका

कीराले खाएर धेरै ठाउँमा प्वाल परेका

देशका, संसारका र वीरहरूका नक्साहरू (पृ.१)

यो कवितात्मक अभिव्यक्तिमा रहेको पदक्रम विचलित मिश्र वाक्य हो, यसलाई व्याकरणात्मक पदक्रमका रूपमा यस्तो वाक्य गठन गर्न सकिन्छ : जब म घुम्दै एक दिन गाउँको पाठशालामा पुगें त्यहाँ मुस्किलसाथ उभिएका केही पर्खालहरू र पर्खालहरूमा भुन्ड्याइएका कीराले खाएर धेरै ठाउँमा प्वाल परेका देशका, संसारका र वीरहरूका नक्साहरू देखें । वास्तवमा पाठशाला भन्ने बित्तिकै पढ्ने पढाउने वा शिक्षा आर्जन गर्ने थलो भन्ने बुझिन्छ, जहाँ शिक्षकले ज्ञान दिने र विद्यार्थीले ज्ञान लिने गर्दछन् । यस वाक्यमा शिक्षा प्रदान गरिने नेपालका पहाडी गाउँका पाठशालाको भवन जीर्ण अवस्थामा पुगेको, त्यसको सुरक्षा तथा पुनर्निर्माणमा ध्यान नदिइएको, देशको शैक्षिक क्षेत्र नै धराशायी बन्दै गइरहेको तर यसतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान नपुगेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । साथै यसमा देशका, संसारका र वीरहरूका नक्साहरू धराशायी अवस्थाको पाठशालाका पर्खालमा भुन्ड्याएर राखिएका तर तिनमा कीराले खाएर प्वाल पारिसकेको वस्तुस्थितिबाट आफ्नै देश

र संसारकै नक्सा कीराले खाई प्वाल पारिसक्दासमेत त्यसतर्फ ध्यान नदिइएको, देशको अस्तित्व र पहिचान जोगाउन बलिदान दिएका वीर पुर्खाहरूका चाहना तथा सपना पूरा गर्नेतर्फ अग्रसर नभई बेवास्ता गरिएको, उनीहरूका तस्वीरको समेत सुरक्षा नगरिएको भन्ने ध्वन्यार्थ कविप्रौढोक्तिसिद्ध व्यञ्जकबाट अभिव्यञ्जित छ ।

जब म घुम्दै एक दिन गाउँको पाठशालामा पुगें
त्यहाँ देखें घामले पोलेर छहारी खोज्दै
पाठशालाभित्र पसेर
मौनवाचन गरिरहेका गाई-बाखा र गोठालाहरू
र पाठशालाका कोठामा बस्न नसकेर
बाहिर रुखको सियाँलमुनि
चर्न लागेका मास्टर र विद्यार्थीहरू (पृ. १)

‘गाउँको पाठशाला’ कविताको आलङ्कारिक पदक्रमका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्यलाई गद्यमा रूपान्तर गर्दा यस्तो हुन्छ- जब म गाउँको पाठशाला पुगें त्यहाँ घामले पोलेर छहारी खोज्दै पाठशालाभित्र पसेर मौनवाचन गरिरहेका गाईबाखा र गोठालाहरू र पाठशालाका कोठामा बस्न नसकेर बाहिर रुखको सियाँलमुनि चर्न लागेका मास्टर र विद्यार्थीहरू देखें । ‘मौनवाचन’ शब्दको कोशीय अर्थ आवाज ननिकाली मनमनै पढ्ने काम भन्ने हुन्छ भने ‘चर्नु’ शब्दको कोशीय अर्थ घाँसिलो चौर, डाँडो, जङ्गल आदिमा गाईबाखाले डुलेर घाँस आदि खाँदै पेट भर्नु भन्ने हुन्छ । पढ्ने काम मान्छेले र चर्ने काम गाईवस्तुले गर्छन् तर यस वाक्यमा गाईबाखा बाहिर घामले पोलेर बस्न नसकी पाठशालाभित्र पसी मौनवाचन गरिरहेका र मास्टर र विद्यार्थी पाठशालाका कक्षाकोठामा बस्न नसकी रुखको सियाँलमुनि बसी चर्न थालेका छन् भन्ने वाच्यार्थ प्रस्तुत छ । यसमा पाठशालाको भवन पठनपाठनका लागि उपयुक्त अवस्थामा नरहेको, नाम मात्रको पाठशालाका रूपमा रहेको भवनभित्र शिक्षकले पढाउने र विद्यार्थीले पढ्ने उपयुक्त वातावरण नभई धराशायी अवस्थामा पुगेको र पाठशालाबाहिर पढ्ने र पढाउने ठाउँ खोज्दै भौँतारिनु परेको, विद्यालयको भवन जीर्ण अवस्थामा रहेकाले गाईबाखा पसेर बस्ने गरेको अवस्था ध्वनित भएको छ ।

जब म घुम्दै एक दिन गाउँको पाठशालामा पुगें
त्यहाँ देखें
खुट्टा भाँचिएका कुर्सीमाथि चढेर
निदाइरहेका र निद्रामा बर्बराइरहेका मास्टरहरू
र मास्टरहरूको आदेशबमोजिम
लोरी गाइरहेका
साना, दुब्ला र ख्याउटे विद्यार्थीहरू (पृ. १)

‘गाउँको पाठशाला’ कविताअन्तर्गत कवितात्मक प्रस्तुतिका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्य मिश्र वाक्यका रूपमा रहेको छ । यसलाई गद्यमा रूपान्तर गर्दा यस्तो हुन्छ- जब म घुम्दै एक दिन गाउँको पाठशाला पुगें त्यहाँ खुट्टा भाँचिएका कुर्सीमाथि चढेर निदाइरहेका र निद्रामा बर्बराइरहेका मास्टरहरू र मास्टरहरूको आदेशबमोजिम लोरी गाइरहेका साना, दुब्ला र ख्याउटे विद्यार्थीहरू देखें । प्रस्तुत वाक्यमा मास्टरहरू खुट्टा भाँचिएका कुर्सीमाथि चढेर निदाइरहेका, निद्रामै बरबराउँदै विद्यार्थीहरूलाई लोरी गाउन आदेश दिइरहेका, साना, दुब्ला र ख्याउटे विद्यार्थीहरू चाहिँ मास्टरहरूको आदेश मानेर लोरी गाइरहेका छन् भन्ने वाच्यार्थ प्रस्तुत छ । यसमा विद्यार्थीलाई ज्ञान दिने शिक्षक सचेत हुनुपर्नेमा उनीहरू सचेत र जागरुक हुन नसकेका, खुट्टा भाँचिएको कुर्सीमा पनि बसिरहेका, दुब्ला र ख्याउटे विद्यार्थीहरूलाई नपढाई लोरी गाउन बाध्य बनाइरहेका छन् भन्दै नेपालको शैक्षिक क्षेत्रमा विकृति र विसङ्गति मौलाएको आशय अभिव्यञ्जित छ । प्रस्तुत वाक्यमा शैक्षिक क्षेत्रको व्यवस्थापन हुन नसकेको, शिक्षकहरूमा पनि विद्यार्थीका समस्या बुझ्न नखोजी बेवास्ता गर्ने तथा विद्यार्थीलाई राम्रो ज्ञान दिई सचेत गराउनु आफ्नो कर्तव्य भए पनि वास्ता नगरी समय कटाउने र तलब पकाउने काम मात्रै गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

जब म फर्किरहेको थिएँ
कसैले सोध्यो- ‘कसरी चलिरहेछ गाउँको पाठशाला ?’
मैले भनेँ-
‘जसरी चलिरहेछ देश’ (पृ. १)

प्रस्तुत वाक्यहरू ‘गाउँको पाठशाला’ कवितामा अन्तर्निहित चौथो र पाँचौँ वाक्य हुन् । आलङ्कारिक पदक्रममा रहेका प्रस्तुत वाक्यहरूमध्ये अघिल्लो वाक्य प्रश्नात्मक रूपमा र

पछिल्लो वाक्य उत्तरात्मक रूपमा रहेका छन् । यी आलङ्कारिक पदक्रममा रहेका यी वाक्यलाई गद्यमा रूपान्तर गर्दा यस्तो हुन्छ- जब म फर्किरहेको थिएँ कसैले गाउँको पाठशाला कसरी चलिरहेको छ भनेर सोध्यो र मैले देश जसरी नै चलिरहेको छ भनेँ । यी दुई वाक्यहरूबाट देशको दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रको शैक्षिक अवस्था र देशको अवस्था समान प्रकृतिको रहेको आशय प्रस्तुत छ । यसमा पूर्व प्रसङ्गबाट जसरी गाउँको पाठशाला अव्यवस्थित रूपमा सञ्चालन भइरहेको छ सिङ्गो राष्ट्र पनि त्यसैगरी अव्यवस्थित रूपमा चलाउने काम मात्र भइरहेको छ भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यसमा शासकहरूदेखि लिएर कर्मचारीतन्त्रको बेवास्ता र आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नबाट पन्छिने तर पनि पद ओगटेर बसिरहने तथा भ्रष्टाचारी प्रवृत्ति र नागरिकका बाध्यता तथा निरीहता ध्वनित भएको छ ।

प्रस्तुत कवितामा ध्वन्यार्थक वाक्यहरूको प्रयोगद्वारा तात्कालिक राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा प्रशासनिक बेथिति अभिव्यञ्जित भएको छ । यसमा गाउँको पाठशालालाई प्रतीक बनाएर लेखिएको यस कवितामा देशकै दूरावस्था व्यञ्जित भएको छ ।

२.३.२ 'चम्चाहरूको सङ्गीत' कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

'चम्चाहरूको सङ्गीत' कविता पच्चीस हरफमा विन्यस्त एउटै पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित छ । यसमा प्रयुक्त सबै वाक्यहरू ध्वन्यात्मक छन् र ती वाक्यद्वारा पञ्चायतकालीन चाकरी तथा चम्चे प्रवृत्ति व्यञ्जित भएको छ । प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त ध्वन्यार्थक वाक्यहरू र तिनमा निहित ध्वनिको विवेचना क्रमशः निम्नानुसार गरिएको छ :

जब आफ्नै पौरख, तागत र बलमा
विश्वास हुँदैन
र आफ्नै स्वास्थ्य अस्वस्थ, जीर्ण र कमजोर
भएको शङ्काले
जब बाबुसाहेब पीडित हुनुहुन्छ
उहाँ
स्टेनलेस स्टिलका बुट्टेदार
चम्किला र धारिला
चम्चाहरू प्रयोग गर्नुहुन्छ

र आफ्नो भोक मेट्नहुन्छ (पृ. ५)

‘चम्चाहरूको सङ्गीत’ कविताको पहिलो वाक्यका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्यमा बाबुसाहेबले प्रतीकात्मक रूपमा पञ्चायत कालीन नेतृत्वकर्ता तथा शासकलाई बुझाएको छ । संयुक्त वाक्यका रूपमा प्रयुक्त यस वाक्यमा शासकले आफैँले गर्नसक्ने काम पनि आफैँ नगरी चम्चे वा भरौटेहरू राखेर काम गराउने प्रवृत्ति बढेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यसमा आफ्नै पौरख, तागत र बलमा कार्य सम्पन्न गर्नसक्ने क्षमता हुँदाहुँदै पनि आफैँ नगरी चम्चेहरूको प्रयोग गर्ने गरिएको, चम्चाहरूमा नै विश्वास हुने र तिनैमा भर पर्ने प्रवृत्ति रहेको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

उहाँ आफ्ना हातका औंलाहरूमा खिया परेको देख्नुहुन्छ

तर चम्चाहरूमा चमक छ (पृ. ५)

प्रस्तुत वाक्य ‘चम्चाहरूको सङ्गीत’ कवितामा अन्तर्निहित दोस्रो ध्वन्यार्थक वाक्य हो । संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्यमा ‘उहाँ’ सर्वनामले पूर्वप्रसङ्गबाट बाबुसाहेबलाई बुझाएको छ । यसमा शासकले आफूमा क्षमता हुँदाहुँदै पनि आफ्नै क्षमतामा विश्वास गर्न नसकेका, चम्चेहरू प्रयोग गर्ने गरेका र तिनैमाथि विश्वास गर्ने र भर पर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको, चम्चेहरूलाई प्रयोग गरेर आफ्नो शासनसत्ता टिकाइराख्ने प्रयास गरिरहेका भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

उहाँ आफ्ना हातका औंलाहरूमा रोगका कीटाणुहरू देख्नुहुन्छ

तर चम्चाहरूमा

रोगका विरुद्ध लड्न सक्ने तागत छ (पृ. ५)

प्रस्तुत वाक्य ‘चम्चाहरूको सङ्गीत’ कवितामा प्रयुक्त तेस्रो ध्वन्यात्मक वाक्य हो । संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्यमा ‘उहाँ’ सर्वनामले पूर्वप्रसङ्गबाट बाबुसाहेबलाई बुझाएको छ । यसमा शासकले आफ्नो शक्ति र क्षमतामा विश्वास गरी आफैँ काम गर्न छाडेका, उनीहरूलाई आफ्नो शक्ति, क्षमता वा तागतमाथि शङ्का लाग्ने गरेको, चम्चेहरूको प्रयोगबाट काम सम्पन्न गर्ने गरेका र चम्चेहरूमाथि नै निर्भर हुने गरेका जसले गर्दा चम्चागिरी गर्ने प्रवृत्ति निकै फस्टाएको अर्थ ध्वनित भएको छ ।

उहाँ आफ्ना औंलाहरू गतिहीन, निर्जीव र स्पर्शहीन देख्नुहुन्छ

तर चम्चाहरूमा

गति छ, सङ्गीत छ र शक्ति छ (पृ. ५)

यो 'चम्चाहरूको सङ्गीत' कवितामा प्रयुक्त चौथो वाक्य हो । संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्यमा उहाँ सर्वनामले पूर्वप्रसङ्गबाट बाबुसाहेबलाई बुझाएको छ र यसमा शासकहरूले आफ्नो शक्ति, क्षमता वा तागतमा विश्वास गर्न नसकेका, आफ्ना औंलाहरू गतिहीन, निर्जीव र स्पर्शहीन देखेका तर चम्चाहरूमा गति र शक्ति देखेका छन् त्यसैले चम्चेहरूमाथि विश्वास गरेका, चम्चेहरूकै काम गर्ने शैली मन पर्ने गरेको र उनीहरूबाट मात्रै काम गराउने प्रवृत्ति बढेको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

उहाँलाई चम्चाहरूको सङ्गीत मन पर्छ (पृ. ५)

सरल वाक्यका रूपमा रहेको यो वाक्य 'चम्चाहरूको सङ्गीत' कवितामा प्रयुक्त पाँचौं ध्वन्यार्थक वाक्य हो । यस वाक्यमा शासकहरूलाई चम्चेहरूकै कार्य शैली, चाकरी र चाप्लुसी मन पर्ने गरेको र त्यस्तै गराउन चाहन्छन् भन्ने आशय व्यञ्जित भएको छ ।

उहाँलाई चम्चाहरूको शक्तिमाथि भरोसा छ (पृ. ५)

यो 'चम्चाहरूको सङ्गीत' कवितामा प्रयुक्त छैटौं वाक्य हो । सरल वाक्यका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्यमा शासकहरूलाई चम्चेहरूमा शक्ति तथा तागत छ भन्ने कुरामा विश्वास भएको, भरोसा गर्ने गरेका र त्यस्ता चम्चेहरूलाई पालेर राखी काम गराउने प्रवृत्ति बढेको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

उहाँलाई चम्चाहरूको भक्ति प्यारो छ (पृ. ५)

यो 'चम्चाहरूको सङ्गीत' कवितामा प्रयुक्त सातौं वाक्यका रूपमा प्रयुक्त सरल वाक्य हो । प्रस्तुत वाक्यमा शासकहरूलाई चम्चेहरूले आफूप्रति गर्ने भक्ति प्यारो लाग्ने गरेको, चम्चे वा भरौटेहरूले नुनको सोभो गर्दै पैसाका लागि चाकरी र चाप्लुसी गर्ने गरेका र उनीहरूका मालिकहरूलाई त्यस्तो चाकरी र चाप्लुसी नै प्यारो लाग्ने गरेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

सुरक्षित राख्न सकिन्छ शरीरलाई चम्चाहरूको कुशल प्रयोगबाट

उहाँको एउटा सिद्धान्त बनिसकेको छ

एउटा गजब आदत बनिसकेको छ (पृ. ५)

‘चम्चाहरूको सङ्गीत’ कवितामा अन्तर्निहित यो आलङ्कारिक पदक्रमका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्य संयोजक लुप्त भएको संयुक्त वाक्य हो । यसलाई व्याकरणात्मक वाक्यमा यसरी रूपान्तरण गर्न सकिन्छ- शरीरलाई चम्चाहरूको कुशल प्रयोगबाट सुरक्षित राख्न सकिन्छ, भन्ने उहाँको एउटा सिद्धान्त बनिसकेको छ र एउटा गजब आदत बनिसकेको छ । प्रस्तुत वाक्यमा ‘उहाँ’ सर्वनामले पूर्वप्रसङ्गबाट बाबुसाहेबलाई बुझाएको छ । यसमा बाबुसाहेबलाई चम्चाहरूको कुशल प्रयोगबाट आफ्नो शरीरलाई सुरक्षित राख्न सकिन्छ, भन्ने लागेको, यो उनको सिद्धान्त बनिसकेको र आदत पनि बनिसकेको छ, भन्ने सन्दर्भबाट नेतृत्वकर्ता तथा शासकहरूलाई आफ्नै क्षमतामाथि विश्वास नभएको, चम्चेहरूको सहयोगबाट मात्रै आफ्नो शासनसत्ता र शक्तिलाई बचाएर राख्न सकिन्छ, भन्ने लागेको र सोही बमोजिम चम्चेहरू पालेर राख्ने प्रवृत्ति बढेको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यसमा पञ्चायत कालमा राजनीतिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा चाकरी तथा चाप्लुसी गर्ने प्रवृत्ति व्याप्त रहेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ ।

प्रस्तुत कवितामा पञ्चायती व्यवस्था र उक्त समयमा कायम चम्चे प्रवृत्तिलाई विषय बनाइएको छ । ध्वन्यार्थक वाक्यहरूको प्रयोगद्वारा कविताको प्रस्तुति सबल र सशक्त बनेको छ ।

२.३.३ ‘साला पहाड में क्या है’ कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

‘साला पहाड में क्या है’ कवितामा नेपालका पहाडी गाउँबाट रोजगारीको खोजीमा गाउँ छोडी सहर पस्ने तथा विदेशिने र आफ्नै गाउँठाउँलाई हेला गर्ने गरिएको सामाजिक परिवेशलाई विषय बनाइएको छ । प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त सबै वाक्यमा ध्वन्यात्मक प्रस्तुति पाइन्छ । यस कवितामा प्रयुक्त ध्वन्यार्थक वाक्यहरू र तिनमा निहित ध्वनिको विवेचना क्रमशः निम्नबमोजिम गरिएको छ :

मुहानबाट निस्केर फुत्त
 कहीं हुत्तै कहीं थामिदै
 तर कहीं कतै पनि
 पछाडि फर्केर एक नजरसम्म नलगाउँदै
 बरु उल्टै दुई किनारहरूमा

सालिकभैँ उभिएका रोगी पहाडहरूलाई
लात हान्दै बेस्सरी
भागिरहेछ नदी
देश छोडेर (पृ. ८)

यो 'साला पहाड में क्या है' कवितामा प्रयुक्त पदक्रम विचलन भएको संयुक्त वाक्य हो । यसलाई गद्यमा रूपान्तर गर्दा यस्तो हुन्छ- नदी फुत्त मुहानबाट निस्केर कहीं हुत्तिँदै कहीं थामिँदै तर कहीं कतै पनि पछाडि फर्केर एक नजरसम्म नलगाउँदै बरु उल्टै दुई किनारहरूमा सालिकभैँ उभिएका रोगी पहाडहरूलाई लात हान्दै देश छोडेर बेस्सरी भागिरहेछ । प्रस्तुत वाक्यमा मुहानबाट निस्केर फुत्त पदावलीले जन्मिएको गाउँ/ठाउँ छोडेर निस्किएका भन्ने आशय प्रस्तुत गरेको छ । यस वाक्यमा नदी शब्दले जन्मिएको भूमि र देशलाई छोडेर विदेशिने नेपालीहरूलाई बुझाएको छ । यसमा आफू जन्मिएको भूमि तथा देश छोडेर नेपालीहरू विदेशिने क्रम बढेको, यसरी जन्मभूमि छोड्ने पनि बढी मात्रामा पहाडी गाउँका पाइएका, सक्षम युवावर्गले जन्मभूमि छोडेर हिँड्ने क्रम बढेपछि पहाडी गाउँमा वृद्ध, रोगी र अशक्तहरू मात्रै बाँकी रहन थालेका र उनीहरू आफ्ना सन्तति फर्किने आशामा बाटो हेर्दै बस्न बाध्य भएका भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

काँधमा रातो रुमालले बीचमा
टपक्क बाँधेको भोला
र कम्मरमा
वर्षौँदेखि सान नलगाई
खिया परेको खुकुरी भिरेर
थला परेका
बूढा बाआमालाई
मुर्दाघरजस्तो घर रुड्कन अह्वाउँदै
पियारीहरूलाई साथमा लिएर
हिँडिरहेछन् तन्नेरी छोराहरू
जनम गाउँ छोडेर (पृ. ८)

विशिष्ट पदक्रममा रहेको यो 'साला पहाड में क्या है' कवितामा अन्तर्निहित दोस्रो वाक्य हो । संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको यसलाई सामान्य पदक्रममा यसरी परिवर्तन गर्न सकिन्छ- तन्नेरी छोराहरू काँधमा रातो रुमालले बीचमा टपक्क बाँधेको भोला र कम्मरमा वर्षाँदेखि सान नलगाई खिया परेको खुकुरी भिरेर थला परेका बूढा बाआमालाई मुर्दाघरजस्तो घर रुड्कन अह्राउँदै पियारीहरूलाई साथमा लिएर जनम गाउँ छाडेर हिँडिरहेछन् । प्रस्तुत वाक्यमा 'तन्नेरी छोराहरू' पदावलीले युवकहरूलाई बुझाएको छ । यसमा नेपाली र वीर गोर्खालीको शान भनेर चिनिने खुकुरी खिया परेको तर पनि युवाहरूमा त्यसतर्फ ध्यान नपुगेको र त्यही खिया परेको खुकुरी कम्मरमा भिरेर हिँडिरहेका अर्थात् पुर्खाको विरासतमा बाँचिरहेका तर आफूले कुनै गौरवपूर्ण काम भने गरेका छैनन् भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यस वाक्यमा वृद्ध र थला परेका बाबुआमालाई साथ दिनु पर्नेमा पत्नी वा प्रेमिकालाई साथमा लिएर युवाहरूले जन्मेको गाउँ छोडेर हिँड्न थालेका छन् जसले गर्दा गाउँका घर मुर्दाघरजस्तो सुनसान हुन पुगेका छन् भन्ने आशय प्रस्तुत छ । प्रस्तुत वाक्यमा पुर्खाले रचेको इतिहास र उनीहरूले जोगाएको देशको भूगोलको माया गर्नुपर्ने, नेपालीको शान र मानलाई जोगाएर राख्नुपर्ने आशयका साथसाथै रोजगारीको खोजीमा युवाहरू जन्मिएको गाउँठाउँ छाडेर सहर पस्ने तथा विदेशिने क्रम बढेका हुनाले गाउँमा वृद्धवृद्धा मात्रै बस्न बाध्य बनेका र घर घरजस्तो नभई मुर्दाघरजस्तो शून्य हुन पुगेको छ भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

बेमौसम

अज्ञात मुलुकबाट

आएको बताससँगसँगै

लहसिँदै र बतासिँदै

उडिरहेछन् दिशाहीन भएर

सुन्दर, मुलायम

फूलका कलिला कोपिलाहरू

र हरिया, नरम पातहरू

बिलकुल नाङ्गो र कुरूप पाउँ

पर्वतका शृङ्खलाहरूमा लाम बाँधेर

परेडमा उभिएका सिपाहीभैँ

उभिएका वटवृक्षहरूलाई (पृ. ९)

यो 'साला पहाड में क्या है' कवितामा प्रयुक्त अर्को ध्वन्यार्थक वाक्य हो । विचलनयुक्त पदक्रम भएको संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको यस वाक्यलाई व्याकरणात्मक वाक्यमा रूपान्तर गर्दा यस्तो हुन्छ- सुन्दर, मुलायम फूलका कलिला कोपिलाहरू र हरिया, नरम पातहरू पर्वतका शृङ्खलाहरूमा लाम बाँधेर परेडमा उभिएका सिपाहीभैँ उभिएका वटवृक्षहरूलाई बिलकुल नाङ्गो र कुरूप पादैँ बेमौसम अज्ञात मुलुकबाट आएको बताससँगसँगै लहसिँदै र बतासिँदै दिशाहीन भएर उडिरहेछन् । प्रस्तुत वाक्यमा ज्ञात मात्र नभई अज्ञात मुलुकका बारेमा सुनेर वा अरुबाट प्रभावित भई कैयौँ युवाहरू जन्मेको गाउँ/ठाउँ छोडेर हिँडिरहेका छन् भन्ने आशय प्रस्तुत छ । त्यसरी युवावर्गले जन्मिएको भूमि छोडेर हिँडेपछि गाउँघर, पाखापखेरा तथा पर्वत हरिया पात भरेर फूल फुल्न पनि नसकी बिल्कुल नाङ्गा र कुरूप बन्दै गएका छन् भन्ने सन्दर्भबाट यसमा युवाहरूको सहर तथा वैदेशिक आकर्षणले पहाडका गाउँ खाली र उजाड बन्दै गइरहेका छन् भन्ने ध्वन्यार्थ प्रस्तुत वाक्यमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

लामो खडेरीपछि आएको

अविरल हुरी भरीद्वारा

घरद्वार गुमाएका परेवाका बथानहरू

सुकुम्बासीभैँ

खडेरीले शुष्क भएको छाती

र बर्सातले निश्रुक्क भिजेको जीउ लिएर

न बस्ने बासको ठेगान

न खाने गाँसको ठेगान

बिलकुल बेठेगान भएर भौँतारिइरहेछन्

कहिले पूर्व दिशा त

कहिले पश्चिम दिशा (पृ. ९)

यो 'साला पहाड में क्या है' कवितामा प्रयुक्त अर्को ध्वन्यार्थक वाक्य हो । आलङ्कारिक पदक्रममा रहेको यो संयुक्त वाक्य हो र यसलाई गद्यमा रूपान्तरण गर्दा यस्तो

हुन्छ- लामो खडेरीपछि आएको अविरल हुरी भरीद्वारा घरद्वार गुमाएका परेवाका बथानहरू सुकुम्बासीभैँ खडेरीले शुष्क भएको छाती र बसातले निशुक्क भिजेको जीउ लिएर न बस्ने बासको ठेगान न खाने गाँसको ठेगान बिलकुल बेठेगान भएर कहिले पूर्व दिशा त कहिले पश्चिम दिशा भौँतारिरहेछन् । प्रस्तुत वाक्यमा खडेरीका कारण शुष्क भएको छाती तर लामो खडेरीपछि आएको अविरल हुरी र भरीले घरद्वार गुमाएका परेवाका बथान सुकुम्बासीजस्तै बनेका छन् र शुष्क छाती अनि भिजेको शरीर लिएर खाने र बस्नेसमेत बेठेगान भएका कारण कहिले पूर्व त कहिले पश्चिम दिशामा भौँतारिरहेका छन् भन्ने वाच्यार्थ प्रस्तुत छ । यसमा 'परेवाका बथानहरू' पदावलीले रोजगारीको खडेरी परेको तथा आशा राखे पनि पूरा हुन नसकेका सम्पूर्ण नेपालीहरूलाई सङ्केत गरेको छ । यसमा खडेरी भेलिरहेका र पानी पर्ने आशमा बसेकाहरू पानीसँगै आएको हुरीले घरद्वार गुमाउन पुगेका छन् जसले गर्दा बस्ने र खानेसमेत ठेगान नभएको र यताउता भौँतारिन बाध्य भएका छन् भन्ने आशय प्रस्तुत छ । यसबाट बेरोजगार नेपाली युवाहरू रोजगारीको खोजी गर्दै जन्मभूमि छोडेर हिँडेका, त्यहाँ पुगेर सानोतिनो काम पाए पनि प्रशस्त नपुगेको, घर भएर पनि बेघर बन्न पुगेका र अभावको जीवन बिताउन बाध्य बाध्य भइरहेका छन् भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

त्यस्तो केही छैन पहाडमा

जसको म एउटा कविता लेख्न सकूँ (पृ. ९)

मिश्र वाक्यका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्य 'साला पहाड में क्या है' कविताको अर्को ध्वन्यार्थक वाक्य हो । यसमा कविले पहाडका गाउँमा त्यस्तो विशेष केही कुरा नभएको जसलाई लिएर आफूले कविता लेख्न सकूँ भन्दै दुःख व्यक्त गरेका छन् । यसमा गाउँ युवाविहीनजस्तै बनेको, बालबालिका र वृद्धवृद्धाको आश्रमजस्तो मात्रै हुन पुगेको र अब विशेष केही कुरा नभएको अर्थ व्यञ्जित भएको छ ।

खासमा केही छैन भने पनि हुन्छ पहाडमा

जसको कुनै लेखकले एउटा निबन्ध लेख्न सकोस्

जस्तो कि

धेरै वर्ष लाहुर खाएर

केही महिनाको छुट्टीमा घर फर्कँदा

बातैपिच्छे भन्ने गर्छन् लाहुरेहरू

‘साला पहाड में क्या है’ (पृ. ९-१०)

यो ‘साला पहाड में क्या है’ कवितामा अन्तर्निहित अर्को ध्वन्यार्थक वाक्य हो । लयात्मक रूपमा प्रस्तुत संयुक्त वाक्य हो, यसलाई व्याकरणात्मक रूपमा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- खासमा पहाडमा केही छैन भने पनि हुन्छ, जसको कुनै लेखकले एउटा निबन्ध लेख्न सकोस् जस्तो कि लाहुरेहरू धेरै वर्ष लाहुर खाएर केही महिनाको छुट्टीमा घर फर्कँदा बातैपिच्छे ‘साला पहाड में क्या है’ भन्ने गर्छन् । प्रस्तुत वाक्यमा कविले पहाडका गाउँमा त्यस्तो विशेष कुरा नभएको जसलाई लिएर आफूले कविता लेख्न र कुनै निबन्धकारले निबन्ध लेख्न सकोस्, जस्तो कि पहाडमा नै जन्मिएर हुर्किएका र पहाडमै घरसमेत भएका तर रोजगारीको सिलसिलामा लाहुर गएर पैसा कमाएर धेरै वर्षपछि छुट्टीमा घर फर्किएर आउँदा ‘साला पहाडमा क्या है’ भन्ने गर्छन् भन्दै व्यङ्ग्य गरेका छन् । यसमा आफू जन्मिएको र हुर्किएको भूमि छाडेर जाने अनि केही पैसा कमाएपछि आफ्नै जन्मभूमिलाई केही नभएको ठाउँ भन्दै हेला गर्ने प्रवृत्ति बढेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । प्रस्तुत वाक्यमा आएको ‘साला पहाड में क्या है’ हिन्दी भाषाको वाक्यांश हो, जसको नेपालीमा ‘साला पहाडमा के नै छ र’ भन्ने अर्थ हुन्छ । त्यसैगरी यस वाक्यांशको ‘साला’ हेपेर गाली गरिने अर्थमा प्रयोग हुने शब्द हो । प्रस्तुत वाक्यबाट रोजगारीको खोजी गर्दै आफ्नो जन्मभूमि छाडेर विदेशिने र अलिअलि पैसा कमाएपछि आफ्नो जन्मभूमिमा महत्त्वपूर्ण केही छैन भन्दै हेला वा घृणा गर्ने कतिपय नेपालीहरू पनि छन् भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । यसमा विशेषतः नेपालको पहाडी गाउँबाट रोजगारीका लागि धेरैजसो छिमेकी मुलुक भारत तथा पाकिस्तान जाने प्रचलन रहेको, त्यहाँ गएर काम गर्ने नेपालीहरूले त्यहींकै हिन्दी भाषा सिक्ने र प्रयोग गर्ने, पैसा कमाउन पाएपछि आफ्नो जन्मभूमिमा फर्कँदा पनि हिन्दी भाषाकै शब्द तथा वाक्यहरू मिसाएर बोल्ने तथा आफ्नै जन्मभूमिमा महत्त्वपूर्ण केही पनि नदेख्ने र हेला गर्ने गरिएको तात्कालिक यथार्थता अभिव्यञ्जित भएको छ ।

हो, केही छैन ‘साला’ पहाडमा

केही छैन, तर जरुर केही छ, पहाडमा

जस्तो-

नवजात शिशु मरेका आमाहरूभैँ

असाध्य पीडामा आँसु बगाइरहेका

नदीका केही मुहानहरू छन् (पृ. १०)

प्रस्तुत वाक्य 'साला पहाड में क्या है' कवितामा प्रयुक्त अर्को ध्वन्यार्थक वाक्य हो । कवितात्मक रूपमा रहेको यो संयुक्त वाक्य हो; यसलाई गद्यमा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- हो, 'साला' पहाडमा केही छैन तर पहाडमा जरुर केही छ जस्तो- नवजात शिशु मरेका आमाहरूभैँ असाध्य पीडामा आँसु बगाइरहेका नदीका केही मुहानहरू छन् । प्रस्तुत वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट 'साला पहाड में क्या है' भनेर आफ्नै जन्मभूमिलाई हेयोको दृष्टिले हेर्ने, दुईचार दिन अर्काको देशमा गएर पैसा कमाउने वित्तिकै आफ्नै जन्मभूमिमा केही नभएको देखेहरूप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । यसमा लाहुरेहरूले भनेजस्तो पहाडमा केही छैन भने पनि नवजात शिशु मरेका र आँसु बगाइरहेका आमाहरूजस्तै बगेर गएका नदीका मुहानहरू छन् भनिएको छ । यसमा नदी शब्दको अर्थान्तर सङ्क्रमित भई पहाडी गाउँ छोडी विदेशिने नेपाली युवाहरूलाई बुझाएको छ । पहाडी गाउँका युवाहरू त्यसरी विदेशिए पनि उनीहरूको जन्मभूमि भने उनीहरूसँगको बिछोडको पीडामा आँसु बगाइरहेको छ अर्थात् दुःखी भएर पर्खिरहेको छ भन्ने आशय प्रस्तुत छ । प्रस्तुत वाक्यमा छोडिजानेहरू गए पनि उनीहरूका आमाबुवा लगायत आफन्तहरूले सम्भरहेका र छोडिजानेको पीडामा दुःखी भइरहेका छन् भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

चटक्क माया मारेर हिँडे पनि नदीले

अलिकति फोहोर पानी

र केही भ्यागुताहरूको पसल थापेर

कति पनि हलचल नगरी

चट्टानभैँ जमेका केही पोखरीहरू छन् (पृ. १०)

'साला पहाड में क्या है' कवितामा प्रयुक्त यो पदक्रम विचलन भएको संयुक्त वाक्य हो । यस वाक्यलाई सामान्य पदक्रममा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- नदीले चटक्क माया मारेर हिँडे पनि अलिकति फोहोर पानी र केही भ्यागुताहरूको पसल थापेर कति पनि हलचल नगरी चट्टानभैँ जमेका केही पोखरीहरू छन् । प्रस्तुत वाक्यमा पहाडका गाउँले युवाहरूले नदीले जस्तै गरी आफ्नो जन्मभूमि छाडेर हिँडे पनि भ्यागुताको पसल थापेर चट्टानभैँ हलचल पनि नगरी जमेर बसेका केही पोखरीहरू पहाडका गाउँमा छन् भन्ने

आशय प्रस्तुत छ । यसमा जन्मभूमि छोडेर हिँड्नेलाई नदी र जन्मभूमिमै बसिरहनेलाई पोखरीको संज्ञा दिइएको छ र पोखरीभैँ गाउँमै जमेर बस्नेहरूले नदीभैँ बगिजानेहरूले भैँ खास काम गर्न नसके पनि सामान्य काम गरेर जीवन गुजारा गर्न सफल छन् भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

एकैसाथ घर रुड्दै र काल कुर्दै गरेका

केही बूढाबूढीहरू छन् (पृ. १०)

संयुक्त वाक्यका रूपमा प्रयुक्त प्रस्तुत वाक्य 'साला पहाड में क्या है' कविताको अर्को ध्वन्यार्थक वाक्य हो । यसमा पूर्वप्रसङ्गबाट पहाडका गाउँमा वृद्धवृद्धाहरू आफ्ना सन्तानहरू जन्मभूमि छोडेर हिँडेपछि गाउँमा घर रुड्ने र सन्तान फर्किएर आउने बाटो हेरेर बस्न बाध्य भएका छन् भने बाँचुञ्जेलको जीवन कष्टसाथ बिताइरहेका छन् भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

अनुहार सकिएका केही पर्वतहरू

र यौवनमै ठहरै परेका केही वटवृक्षहरू छन्

र छन् आँखाबाट रगतको आँसु चुहाउँदै

कलेजै कटाउने गरी घुरिरहेका

सुकुम्बासी परेवाका बथानहरू (पृ. १०)

यो वाक्य 'साला पहाड में क्या है' कवितामा प्रयुक्त आलङ्कारिक पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्य हो । यस वाक्यलाई सामान्य पदक्रममा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- अनुहार सकिएका केही पर्वतहरू र यौवनमै ठहरै परेका केही वटवृक्षहरू छन् र आँखाबाट रगतको आँसु चुहाउँदै कलेजै कटाउने गरी घुरिरहेका सुकुम्बासी परेवाका बथानहरू छन् । प्रस्तुत वाक्यको 'अनुहार सकिएका केही पर्वतहरू छन्' उपवाक्यले पर्वतहरूको रूप विग्रिएको अर्थात् प्राकृतिक सुन्दरता कुरूप बन्दै गएको छ भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित गरेको छ । त्यसैगरी यस वाक्यको 'यौवनमै ठहरै परेका केही वटवृक्षहरू छन्' उपवाक्यमा वटवृक्षलाई यौवन अवस्थामै काट्ने गरिएको वा वनजङ्गल फँडानी गर्ने गरिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यसमा 'आँखाबाट रगतको आँसु चुहाउँदै कलेजै कटाउने गरी घुरिरहेका सुकुम्बासी परेवाका बथानहरू' उपवाक्यमा परेवाका बथान दुःखी छन्, आँखाबाट रगतका आँसु बगाउन बाध्य छन् र कलेजो नै कटाउने गरी घुरिरहेका छन् भन्ने भाव प्रस्तुत छ ।

परेवालाई शान्तिको सन्देशको संवाहक मानिन्छ । यसमा परेवाका बथान नै दुःखी हुनु, आँखाबाट रगतको आँशु चुहाउनु, कलेजो नै कटाउने गरी घुरिरहनु, सुकुम्बासी हुनुले गाउँमा अशान्ति फैलिएको, हत्याहिंसा बढेको, शान्तिका संवाहक परेवा जसरी शान्ति खोज्दै मान्छेहरू सुकुम्बासीजस्तो जीवन बाँचिरहेका छन् भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

यस कवितामा प्रस्तुत ध्वन्यार्थक वाक्यहरूको प्रयोगबाट कैयौं नेपाली युवायुवती काम र दामको खोजीमा जन्मभूमि छाडेर सहर पस्ने तथा विदेशिने गरेका जसले गर्दा गाउँ र समग्रमा देशकै विकास पछि परेको, तिनै जन्मभूमि छाडेर हिँड्नेहरूले केही पैसा कमाएपछि भने आफ्नै जन्मभूमिलाई हेला गर्ने गरिएको तात्कालिक यथार्थता अभिव्यञ्जित भएको छ ।

२.३.४ 'भोक र टेलिभिजन' कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

'भोक र टेलिभिजन' कवितामा पञ्चायती व्यवस्थाकालीन राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक परिवेशलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । प्रस्तुत कवितामा जम्मा पाँचवटा वाक्यहरू प्रयुक्त छन् र प्रयुक्त सबै वाक्यहरूमा ध्वन्यात्मकता पाइन्छ । यस कवितामा प्रयुक्त ध्वन्यार्थक वाक्यहरू र तिनमा निहित ध्वनिको विश्लेषण क्रमशः निम्नानुसार गरिएको छ :

भोकको आगोमा

जलिरहेका

मानिसहरूको क्लोज अप देखाउँदै

टेलिभिजनमा जब समाचार आउँछ,

दिनभर देश चलाएर घर फर्केकाहरू

ककटेल, मिटबल र रोस्टेड चिकेनसँग

भोकका रङ्गीन तस्वीरहरू हेर्छन् टेलिभिजनको पर्दामा (पृ. ३१)

प्रस्तुत वाक्य 'भोक र टेलिभिजन' कवितामा प्रयुक्त पहिलो वाक्य हो । यो कवितात्मक प्रस्तुति रहेको संयुक्त वाक्य हो; यसलाई गद्यमा रूपान्तरण गर्दा यस्तो हुन्छ- भोकको आगोमा जलिरहेका मानिसहरूको क्लोज अप देखाउँदै जब टेलिभिजनमा समाचार आउँछ, दिनभर देश चलाएर घर फर्केकाहरू ककटेल, मिटबल र रोस्टेड चिकेनसँग

टेलिभिजनको पर्दामा भोकका रङ्गीन तस्बिरहरू हेर्छन् । प्रस्तुत वाक्यमा भोकको आगोमा जलिरहेका मानिसहरू, ती भोका मान्छेहरूका बारेमा समाचार बनाउने र प्रसारण गर्ने टेलिभिजनकर्ता र उक्त समाचार हेर्ने देश सञ्चालकहरू गरी तीन पक्ष रहेका छन् । यसमा राष्ट्रका सञ्चालकहरू देश हाँक्न कुर्सीमा बसे पनि आफ्नै मात्र स्वार्थ हेरी आफ्नै दुनो सोभ्याउने काम गरिरहेका, देशको नाजुक अवस्थालाई बेवास्ता गर्दै भोकभोकै जसोतसो बाँचिरहेका गरिब नागरिकहरूलाई पेटभरि खान पाउने अधिकारको सुनिश्चितता गर्नातिर नलागी आफू मात्रै मीठो मीठो खाएर पेट भर्ने तथा सुविधाभोगी, स्वार्थी र भ्रष्ट बन्दै गएका छन् जसले गर्दा देशमा अझ अव्यवस्था बढेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । त्यसैगरी यसमा भोकभोकै जसोतसो बाँचिरहेका नागरिकका पीडालाई बेवास्ता गर्दै उनीहरूको दीनहीन अवस्थालाई क्लोज अप गरी गरी क्यामेरामा कैद गर्ने र टेलिभिजनमा प्रस्तुत गरेर दर्शक बटुल्न चाहने पत्रकारहरू पनि छन् भन्ने उल्लेख गर्दै पीतपत्रकारिताप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । गरिब नागरिक निरीह बनेर पत्रकारका अधिल्तिर उभिन बाध्य छन् भने स्वार्थी राष्ट्र सञ्चालकका विरुद्ध बोल्नुपर्छ तथा आफ्नो अधिकारको खोजी गर्नुपर्छ भन्ने चेतना र आँटसमेत नभएकाले चुप लागेर बसिरहेका छन् भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

साक्षात्

कहिल्यै नदेखेको भोक

आफ्नै आँखाले

आफ्नै बैठक कोठाको

सोफामाथि बसेर

धेरै नजिकबाट हेर्छन् (पृ. ३१)

यो 'भोक र टेलिभिजन' कवितामा अन्तर्निहित दोस्रो वाक्य हो । कर्ता लोप भएको सरल वाक्यका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्यबाट गरिब नागरिकका वास्तविक समस्या तथा पीडाका बारेमा शासकहरू अनभिज्ञ रहेका, त्यसो हुनुको मुख्य कारण शासनसत्तामा सम्पन्न व्यक्तिहरूकै हालिमुहाली भएको, उनीहरूले गरिबका समस्या नबुझेका र बुझ्ने कोसिस पनि नगरेका जसका कारण गरिब नागरिकको जीवनस्तर माथि उठ्न नसकेको, उनीहरूलाई दैनिक जीवन गुजारा गर्न नै कठिनाइ परिरहेको, शासकहरूमा स्वार्थी प्रवृत्ति कायम रहेको

हुनाले देशको विकास हुन नसकेको र नागरिकहरूले आफ्नो अधिकारको उपभोग गर्नसमेत नपाएका भन्ने आशय ध्वनित भएको छ ।

भोकका समाचार र रिपोर्टहरू सुन्छन्
र त्यो सुन्दर फोटोग्राफी
र सन्तुलित कभरेजको प्रशंसा गर्दै
मानिसहरूका
काला, कुप्रा, डढेका र कुच्चिएका
जीउहरू
धेरै बेरसम्म हेर्न नसकी
च्यानल फेर्छन्
र अर्द्धनग्न
सुकुमल सुकुमारीको नृत्य हेर्दै
भुम्न थाल्छन् (पृ. ३१)

कर्ता लोप भएको संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको प्रस्तुत वाक्य 'भोक र टेलिभिजन' कविताको अर्को वाक्य हो । यस वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट टेलिभिजनमा प्रसारित समाचारमा देखिएका गरिब मान्छेका काला, कुप्रा, डढेका र कुच्चिएका जीउहरू हेर्न मन नलागेर शासकहरू चाहिँ च्यानल फेर्दै अर्द्धनग्न सुकुमल सुकुमारीको नृत्य हेर्दै भुम्न थाल्छन् भन्ने सन्दर्भबाट शासनसत्तामा रहेकाहरूमा सम्पन्नता रहेको, उनीहरूले आफूले चाहेअनुरूपको जीवन बाँचिरहेका, उनीहरू आफ्नो मात्र खुसीका बारेमा ध्यान दिने स्वार्थी भएका, उनीहरूलाई दुःखले नछोएको हुँदा गरिब नागरिकका पीडाका बारेमा ध्यान नदिएका र गरिब नागरिकहरूको अवस्थामा सुधार नआएको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यसमा तिनै गरिब नागरिकले नै सकिनसकी परिश्रम गर्ने तर परिश्रमको उचित मूल्य नपाएका कारण पेटभरि खान पनि नपाएर जसोतसो जीवन गुजारा गर्न बाध्य भइरहेका छन् र देशको शासनसत्तामा भ्रष्ट तथा स्वार्थीहरूले राज गरिरहेका कारण गरिबहरूको जीवनस्तर माथि उठ्न नसकेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

प्रस्तुत कवितामा ध्वन्यार्थक वाक्यहरूको प्रयोगद्वारा छोटो कवितात्मक अभिव्यक्तिबाट पनि तात्कालिक वर्गभेद, शासकहरूको स्वार्थी प्रवृत्ति तथा नागरिकका बाध्यता र निरीहताको अभिव्यञ्जना गर्न कवि सफल भएका छन् ।

२.३.५ 'भजन गाऊ' कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

'भजन गाऊ' कवितामा राजनीतिक, प्रशासनिक तथा शैक्षिक अवस्थालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त ध्वन्यार्थक वाक्यहरू र तिनमा निहित ध्वनिको विवेचना क्रमशः निम्नानुसार गरिएको छ :

योजनाविद्हरू तिम्रा पञ्चवर्षीय योजनाहरूमा

भजन गाऊ

भजनहरूको तालिका बनाऊ, ग्राफ-चार्टहरू बनाऊ

र प्रतिशतमा देखाऊ (पृ. ३५)

सामान्य पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्यका रूपमा प्रयुक्त प्रस्तुत वाक्य 'भजन गाऊ' कवितामा अन्तर्निहित पहिलो ध्वन्यात्मक वाक्य हो । यस वाक्यमा प्रयुक्त भजन शब्दको वाच्यार्थ ईश्वरप्रति श्रद्धाभाव राखेर गाइने एक प्रकारको भक्तिगीत हो । त्यसैगरी सोभो अर्थमा योजनाविद्हरूले योजना निर्माण गर्छन् र तिनै योजनाविद्हरूका योजनाअनुसार राष्ट्रका विभिन्न क्षेत्र सञ्चालन गरिन्छ । प्रस्तुत वाक्यमा योजनाविद्लाई भजन गाऊ भनिएको छ । प्रस्तुत वाक्यमा विभिन्न योजना निर्माण गर्न योजनाविद्हरूलाई नियुक्त गर्दा राजा, राजपरिवार र पञ्चायती व्यवस्थाप्रतिको बफादारिताले प्रभावित पार्ने गरेको, राजनीतिक आस्थाका आधारमा योजनाविद्को छनोट र नियुक्ति गर्ने गरिएको, त्यसरी छनोट भएका र नियुक्त गरिएका योजनाविद्हरूले आफूलाई नियुक्त गर्ने शासक र पञ्चायती व्यवस्थाप्रति श्रद्धाभाव राखेर काम गर्नुपर्ने रहर तथा बाध्यता पर्ने गरेको, उनीहरूद्वारा गरिएको काम भक्तिगानजस्तो मात्रै हुने गरेको, राम्रा योजनाभन्दा पनि शासकको पक्षमा तथा प्रशंसामा योजनाहरू बनाउने गरिएको आशय ध्वनित भएको छ । यसका साथै कतिपय योजनाविद्हरू पनि आफूलाई छनोट र नियुक्ति गराउन सत्ता र शक्तिको पूजा गर्दै चम्चागिरी गर्ने, नियुक्त भएपछि पनि नियुक्तकर्तालाई खुसी पार्न उनीहरूले भने भनेजस्तो काम मात्रै गर्ने वा पूजा गर्ने प्रवृत्ति पनि पाइने गरेको ध्वन्यार्थ यसमा अभिव्यञ्जित छ । यसरी देशलाई सञ्चालन गर्ने महत्त्वपूर्ण योजनाहरूको निर्माण गर्ने योजनाविद्हरूको छनोट

तथा नियुक्तिमा राजनीतिक चलखेल हुने गरेको, जसले गर्दा चाकरी, चाप्लुसी र चम्चागिरी गर्ने प्रवृत्ति बढेको, राम्रो र योग्य व्यक्तिभन्दा पनि आफू निकट र आफ्ना समर्थक खोज्ने प्रवृत्तिका कारण देशका योजनाहरूको निर्माणमा नकारात्मक असर परिरहेको र देशको विकास नै प्रभावित हुने गरेको ध्वन्यार्थ प्रस्तुत वाक्यमा अभिव्यञ्जित भएको छ

प्राध्यापकहरू तिम्रा हरेक व्याख्यानहरूमा

भजन गाऊ

भजनहरूको परिभाषा बनाऊ, प्रकार छुट्याऊ,

गुणदोषको विवेचना गर

र परीक्षार्थीहरूलाई भजनहरूको सारांश लेख्न लगाऊ (पृ. ३५)

प्रस्तुत वाक्य 'भजन गाऊ' कवितामा दोस्रो वाक्यका रूपमा प्रयुक्त छ । यो सामान्य पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्य हो । वास्तवमा प्राध्यापकहरूको काम विद्यार्थीलाई पढाउनु वा असल शिक्षा दिनु हो । प्रस्तुत वाक्यमा असल शिक्षा दिने कर्तव्य र जिम्मेवारी भएको प्राध्यापकलाई पनि भजन गाऊ, भजनहरूकै परिभाषा बनाऊ, प्रकार छुट्याऊ, गुणदोषको विवेचना गर र विद्यार्थीलाई भजनहरूकै सारांश लेख्न लगाऊ भन्ने सन्दर्भबाट देशको शैक्षिक क्षेत्र पनि राजनीतिक प्रभावबाट अछुतो नरहेको आशय अभिव्यञ्जित भएको छ । यसमा प्राध्यापकहरूको छनोट, नियुक्ति, सरुवा तथा बहुवा लगायतमा राजनीतिक हस्तक्षेप हुने गरेकाले उनीहरू पनि सत्ता र शक्तिकै पछि लाग्ने र चाकरी गर्ने प्रवृत्ति बढेको छ भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यसका साथै प्राध्यापकहरूले पढाउने पाठ्यक्रम निर्माणलगायत कलेज भवन, कक्षाकोठा तथा कलेज प्रशासन नै राजनीतिक वृत्तबाट प्रभावित हुने गरेको र पढाउने कुरामा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने गरेको, प्राध्यापकहरूले पनि पढाउनुभन्दा पनि राजनीतिक शक्ति वा तात्कालिक राजा, राजपरिवार तथा पञ्चायती व्यवस्थाको भक्ति गाउँदै पछि लाग्ने प्रवृत्ति कायम रहेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

प्रशासकहरू तिम्रा हरेक निर्णयहरूमा

भजन गाऊ

भजनहरूको फाइल बनाऊ

टिप्पणीमा भजनहरू उल्लेख गर

भजनहरू सदर गर

र कार्यान्वयनका लागि

विभाग, निर्देशनालय र कार्यालयहरूमा पठाऊ (पृ. ३५)

यो 'भजन गाऊ' कवितामा प्रयुक्त दोस्रो वाक्य हो । सामान्य पदक्रममा प्रस्तुत संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको यस वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट तात्कालिक राजनीतिक सत्ता र शक्तिले आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्र मात्र नभई प्रशासनिक क्षेत्रलाई पनि आफ्नो पकडमा राखेको आशय प्रस्तुत छ । प्रशासकहरूले आफ्नो क्षमता तथा योग्यताको कुशल प्रयोगद्वारा प्रशासन सञ्चालन गर्नुपर्ने हो तर यस वाक्यमा प्रशासकहरूलाई निर्णयहरूमा भजन गाऊ, भजनहरूकै फाइल बनाऊ, टिप्पणीमा पनि भजनहरू नै उल्लेख गर, भजनहरू नै सदर गर र कार्यान्वयनका लागि विभाग, निर्देशनालय र कार्यालयहरूमा पठाऊ भन्ने सन्दर्भबाट तात्कालिक परिवेशमा प्रशासनिक क्षेत्र पनि शासनसत्ताको नियन्त्रणमा रहेको, राजा, राजपरिवार र पञ्चायती व्यवस्थाप्रति चाहेर वा नचाहेरै/जबरजस्ती पनि बफादार बनेर देखिनुपर्ने र सोहीबमोजिम कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने अवस्था रहेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ ।

राजनीतिज्ञहरू तिम्रा हरेका बैठकहरूमा

भजन गाऊ

गाउँ, नगर र जिल्लाहरूमा भजनमण्डलीहरू बनाऊ

भजनहरूको विधेयक बनाऊ

विधेयकहरू पारित गर, ताली बजाऊ (पृ. ३५)

सामान्य पदक्रममा रहेको प्रस्तुत वाक्य 'भजन गाऊ' कवितामा अन्तर्निहित चौथो वाक्य हो । संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको यस वाक्यले पञ्चायत कालमा राजा नै सर्वोच्च रहने, उनकै मातहत तथा नियन्त्रणमा रहेर राजनीतिज्ञहरूले काम गर्नुपर्ने, हरेक राजनीतिज्ञले राजा, राजपरिवार र पञ्चायती व्यवस्थाप्रति बफादार बन्नुपर्ने र बफादारिता देखाउनुपर्ने यथार्थतालाई ध्वनित गरेको छ । यसमा राजा, राजपरिवार र पञ्चायती व्यवस्थाप्रति बफादार बन्न नसक्ने वा नहुनेहरूलाई टिक्न नदिने, जसले बफादारिता देखाउन सक्छ उसलाई नै उच्च पदहरूमा अवसर दिने तात्कालिक राजनीतिक अवस्था रहेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

भोक, रोग र पीडाका धेरै पुराना खटिराहरू पालेर

भजन सुनिरहेका जनताहरू

बस्, भजनहरूको भोजन गर

र भजनहरूको दोसल्ला ओढेर चुपचाप निदाऊ (पृ. ३५)

यो 'भजन गाऊ' कवितामा प्रयुक्त अन्तिम वाक्य हो । प्रस्तुत वाक्य सामान्य पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्य हो । प्रस्तुत वाक्यमा देश हाँक्ने वा शासनसत्तामा बस्नेहरूलाई गरिबीले नछोएको र उनीहरूले गरिबका पीडा बुझ्न नसकेका र नखोजेका, नागरिकहरूले भने देशको शासनसत्तामा बसेका उच्चपदस्थ व्यक्तिहरूले लादेको व्यवस्था स्वीकार गरी भोक, रोग र पीडा चुपचाप सहेर कष्टकर जीवन बाँच्न बाध्य हुनुपरेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

प्रस्तुत कवितामा ध्वन्यात्मक वाक्यहरूको सृजना गरी तात्कालिक राजनीतिक, प्रशासनिक तथा शैक्षिक बेथिति, दरबार र पञ्चायती व्यवस्थाप्रति बफादारिता देखाउने रहर तथा बाध्यता अभिव्यञ्जित भएको छ ।

२.३.६ 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा पञ्चायती व्यवस्थाकालीन राजनीतिक परिवेशलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । प्रस्तुत कवितामा जम्मा सोह्रवटा वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको छ र प्रयुक्त सबै वाक्य ध्वन्यार्थक छन् । यस कवितामा प्रयुक्त ध्वन्यार्थक वाक्यहरू र तिनमा निहित ध्वनिको विवेचना क्रमशः निम्नबमोजिम गरिएको छ :

भरखरै इतिहासले मेरो अनुहारभरि थुकेर गएको छ (पृ. ४६)

प्रस्तुत वाक्य 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा प्रयुक्त पहिलो वाक्य हो । यो सामान्य पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो र यसमा वाक्यमा २०३६ सालमा जनमतसङ्ग्रहको घोषणा भएपछि सभा-सम्मेलन गर्ने, बोल्ने तथा लेख्ने छुट दिइएका कारण बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका पक्षमा रहेका नागरिकहरू स्वतन्त्रताको अनुभूति गर्दै र अब निर्दलीय व्यवस्थाको अन्त्य भई बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापना हुन्छ र स्वतन्त्रताको अनुभूति गर्न पाइन्छ भन्ने आशामा अत्यन्तै खुसी भएका तर जनमतसङ्ग्रहमा पुनः पञ्चायती व्यवस्थाका पक्षमा बहुमत प्राप्त भएपछि निराश बनेका र उनीहरूलाई आफ्नो बेइज्जति भएको महसूस भएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

भरखरै इतिहासले मेरो देशभरि फोहोर गरेर गएको छ (पृ. ४६)

यो सामान्य पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो । 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा दोस्रो वाक्यका रूपमा प्रयुक्त प्रस्तुत वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट देशमा पुनः पञ्चायती व्यवस्थाले विजय हासिल गर्नुलाई इतिहासले देशभरि फोहोर गरेर गएको भनिएको छ । यस वाक्यमा पञ्चायती व्यवस्थाका शासकहरू निरङ्कुश, क्रुर र स्वार्थी भएका, नागरिकको स्वतन्त्रता खोसिएको, सिङ्गो राष्ट्र नै पञ्चायती व्यवस्थाको कुचक्रमा परेको भन्दै यसलाई फोहोरी व्यवस्थाका रूपमा चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत वाक्यबाट देशमा पुनः पञ्चायती व्यवस्थाले बहुमत हासिल गरेकाले देशभरि नै फोहोर भएको वा पुनः निरङ्कुशताले भाङ्गिने मौका पाएको अर्थ ध्वनित भएको छ ।

भरखरै इतिहासले नागरिकहरूलाई बदनाम गरेर गएको छ (पृ. ४६)

प्रस्तुत वाक्य 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा अन्तर्निहित तेस्रो वाक्य हो । यो सामान्य पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो । यसमा वाक्यमा निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था नागरिकको हितमा नभएको हुनाले पुनः उक्त व्यवस्थाले विजय हासिल गर्नुलाई नागरिकको बदनामी भएको भन्ने कविको विचार प्रस्तुत छ । यस वाक्यबाट पुनः पञ्चायती व्यवस्था कायम हुनुले बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका पक्षमा उभिएका नागरिकलाई आफ्नो बदनामी भएको भन्ने लागेको अर्थ ध्वनित भएको छ ।

हो, भरखरै इतिहासले इतिहासलाई कलङ्कित गरेर गएको छ

र मैले पुनः आफूलाई भ्यालखानाभित्र पाएको छु (पृ. ४६)

प्रस्तुत वाक्य सामान्य पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्यका रूपमा प्रयुक्त 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कविताको चौथो वाक्य हो । प्रस्तुत वाक्यमा 'म' ले बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका पक्षमा उभिएका नेपाली नागरिकको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यस वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट देशमा पुनः निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाले बहुमत प्राप्त गर्नु र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था अल्पमतमा पर्नुलाई इतिहासमा उक्त कालखण्ड नै कलङ्कित हुन पुगेको भनिएको छ र यस घटनाबाट बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका

पक्षधरहरूले पुनः आफ्नो स्वतन्त्रता खोसिएको अनुभव गरेका भन्ने आशय अभिव्यञ्जित भएको छ ।

एउटा स्वाधीन देश मागिएको थियो (पृ. ४६)

प्रस्तुत वाक्य 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा प्रयुक्त पाँचौँ वाक्य हो । यो सामान्य पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो । यसमा प्रयुक्त स्वाधीन शब्दको वाच्यार्थ आफ्नै अधीनमा रहेको अथवा अरु कसैको अधीन वा नियन्त्रणमा नरहेको अवस्था भन्ने हुन्छ । प्रस्तुत वाक्यमा स्वाधीन देश मागिएको थियो भनिएको छ । यसमा आफ्नै देशमा रहेर पनि नागरिकहरूले स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न नपाएका, तात्कालिक शासकहरूले आफ्नो मात्र चाहना पूरा गर्न खोजेका कारण सामान्य नागरिकको स्वतन्त्रता खोसिएको र नागरिकले पराधीनताको महसुस गरी स्वतन्त्रताको खोजी गरेका भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

हामीले पराधीनता स्वीकार गर्न चाहनेौँ (पृ. ४६)

'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा छैटौँ वाक्यका रूपमा प्रयुक्त प्रस्तुत वाक्य सामान्य पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो । यस वाक्यमा प्रस्तुत 'पराधीनता' शब्दको वाच्यार्थ अर्काको अधीनमा रहेको अवस्था भन्ने हुन्छ । प्रस्तुत वाक्यमा 'हामी' ले बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका पक्षधर नागरिकहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यस वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था निरङ्कुश र कठोर बनेको, नागरिकलाई स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न नदिइएको, पञ्चायती व्यवस्थाकै समर्थन गर्न र शासकहरूको भक्ति गाउन बाध्य पारिएको, आफ्नै देशमा बसेर पनि नागरिकले स्वाधीन भएर बाँच्न नपाएका र पराधीनभैँ महसुस गर्नु परेको, बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका पक्षमा उभिएका नागरिकहरूले त्यस्तो स्वतन्त्रताविहीन जीवन बाँच्नुलाई अस्वीकार गरेका भन्ने आशय ध्वनित भएको छ ।

एउटा स्वतन्त्र नागरिकता मागिएको थियो (पृ. ४६)

प्रस्तुत वाक्य 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा अन्तर्निहित सातौँ वाक्य हो । सामान्य पदक्रममा रहेको यो सरल वाक्य हो । नागरिकता भनेको देशको नागरिक भएकोमा दिइने परिचय पत्र हो । आफ्नो देशको नागरिक मानेर नागरिकता दिइसकेपछि नागरिकलाई अधिकार उपभोगको सुनिश्चितताको प्रत्याभूति गराउनु राज्यको दायित्व हो । प्रस्तुत

वाक्यमा नागरिकता दिइएको तर नागरिकलाई स्वतन्त्रता नदिई बन्धनमा पारिएको, राज्य नागरिकप्रति कठोर र निरङ्कुश बनेको भन्ने अर्थ ध्वनित भएको छ ।

हामीले अपाङ्ग नागरिकता स्वीकार गर्न चाहनेौं (पृ. ४६)

यो सामान्य पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो । 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा अन्तर्निहित आठौं वाक्यका रूपमा रहेको यस वाक्यमा प्रयुक्त अपाङ्ग शब्दको कोशीय अर्थ अङ्गभङ्ग भएको; शरीरको कुनै अङ्ग विकृत भएको; हातगोडा आदि भाँचिएको वा नाक, कान, आँखा आदि विकृत भएको; विकलाङ्ग भन्ने हुन्छ । प्रस्तुत वाक्यमा नागरिकता नै अपाङ्ग भएको आशय अभिव्यञ्जित छ । उक्त वाक्यबाट देशका नागरिक मानेर नागरिकता हातमा थमाइएको तर नागरिकले स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न पाउनुपर्ने अधिकार उपभोग गर्न नपाएका, उनीहरूको अधिकार कुण्ठित पारिएको, त्यस्तो अपाङ्ग नागरिकतालाई थुप्रै नागरिकले अस्वीकार गरेका भन्ने ध्वन्यर्थ अभिव्यञ्जित छ ।

इतिहास यस्तरी यो वर्तमानका विरुद्ध उभियो कि

हामीले पुनः आफूहरूलाई भ्यालखानाभित्र पाएका छौं (पृ. ४६)

'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा प्रयुक्त यो सामान्य पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्य हो । यसमा प्रस्तुत वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट जनमतसङ्ग्रहको घोषणा भएसँगै स्वतन्त्रताको महसुस गरिरहेका र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापनाको पक्षमा उभिएका नागरिकहरूमा जुन खुसी छाएको थियो तर पुनः निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको विजय र पुनर्स्थापनाको खबरले उनीहरूको सपना चकनाचुर हुन पुगेको, उनीहरूले पुनः आफ्नो स्वतन्त्रता खोसिएको र निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाकै कठोर घेराभित्र आफू परेको महसुस गरेका भन्ने आशय ध्वनित भएको छ ।

इतिहासको खोरबाट निस्केर

पखेटा फटफटाउन नपाउँदै

र जागरणको स्वर बास्न नपाउँदै

फेरि कोतपर्व, फेरि कालरात्रि

फेरि आक्रमण, फेरि कर्पूर र साइरन दोहोरिँदै-दोहोरिँदै

इतिहासले फेरि मेरो धरतीभरि कुरूप हातहरू पसारेको छ (पृ. ४६)

प्रस्तुत वाक्य 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा अन्तर्निहित अर्को ध्वन्यार्थक वाक्य हो । सामान्य पदक्रममा प्रस्तुत संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको यस वाक्यमा प्रयुक्त खोर शब्दको कोशीय अर्थ जीवजन्तुलाई पाल्न वा थुन्न बनाइएको साँघुरो कोठो; थुनुवालाई थुन्ने साँघुरो कोठो; थुनाघर; थुनुवाघर भन्ने हुन्छ । प्रस्तुत वाक्यमा इतिहासको खोर पदावलीले २०१७ सालदेखि शासनसत्तामा रहेको पञ्चायती व्यवस्थालाई ध्वनित गरेको छ । यस वाक्यमा उक्त व्यवस्थाको कठोरता तथा निरङ्कुशताबाट नागरिकले छुटकारा चाहेका र पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका पक्षमा उभिएका तर उनीहरूका पखेटा फटफटाउन नपाउँदै पुनः पञ्चायती व्यवस्था लादिएको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यसमा केही नागरिकहरूलाई जागृत गराउन बाँकी नै रहेको तर तत्कालै देशमा पुरानै कठोर पञ्चायती व्यवस्था कायम हुन पुगेकोमा कविको असन्तुष्टि प्रस्तुत भएको छ । यस वाक्यमा पञ्चायती व्यवस्थालाई कालरात्रिको संज्ञा दिँदै पुनः कोतपर्व दोहोरिएभैं भएको, फेरि नागरिक स्वतन्त्रतामाथि आक्रमण भएको तथा उनीहरूमाथि निरङ्कुश व्यवस्था लादिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । प्रस्तुत वाक्यमा देशमा नागरिक स्वतन्त्रता नभई पुनः कर्फ्यू लगाउने र साइरन बजाउने काम भएको भन्ने अर्थ ध्वनित भएको छ ।

यो हात जिया उल हकको हात पनि हुन सक्छ (पृ. ४६)

यो 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा प्रयुक्त गद्यात्मक प्रस्तुतिमा रहेको संयुक्त वाक्य हो । प्रस्तुत वाक्यमा चित्रित जिया उल हक पाकिस्तानका शासक हुन् । उनको पूरा नाम मुहम्मद जिया उल हक हो र उनी बेनजिर भुट्टोका पिता (प्रजातान्त्रिक व्यक्ति) को समेत हत्या गरेर सन् १९७७ मा पाकिस्तानका राष्ट्रपति बनेका थिए । उनले आफू राष्ट्रपति भएपछि नागरिकको स्वतन्त्रता हनन गर्दै सैनिक शासन चलाएका थिए र उनी बाँचुन्जेल उनको यस्तो शासन व्यवस्था कायम रहेको थियो । उनलाई विश्वका विरिभाभन्न शासकहरूमध्ये निरङ्कुश तथा क्रूर शासक भनेर चिनिन्छ । प्रस्तुत वाक्यबाट नेपालमा पनि पुनः पञ्चायती व्यवस्थाले नै बहुमत हासिल गरेपछि जिया उल हकको शासन व्यवस्थाजस्तै अवस्था हुने हो कि भन्ने आशङ्का गरिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

यो हात दाना इदी अमिनको हात पनि हुन सक्छ (पृ. ४६)

प्रस्तुत वाक्य 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा अन्तर्निहित सामान्य पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्य हो । इदी अमिनको पूरा नाम इदी अमिन दादा हो । इदी अमिन सन् १९७० को दशकमा युगान्डाका सैन्य प्रमुख तथा राष्ट्रपति थिए । सैन्यशक्तिका माध्यमबाट राष्ट्रपति बनेका र लगभग आठ वर्ष शासन चलाएका इदी अमीनलाई विश्वकै क्रुर तथा निरङ्कुश शासक भनेर चिनिन्छ । प्रस्तुत वाक्यमा पूर्व प्रसङ्गबाट नेपालमा पनि पञ्चायती व्यवस्थाले बहुमत हासिल गरेको र पुनः उक्त व्यवस्था नै कायम भएपछि इदी अमिनको शासन व्यवस्थाजस्तै अवस्था हुने हो कि भनेर शङ्का गरिएको अर्थ ध्वनित भएको छ ।

यो हात आयातुल्ला खुमेनीको हात पनि हुन सक्छ (पृ. ४६)

यो 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा अन्तर्निहित सामान्य पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्य हो । आयातुल्ला खुमेनीले सन् १९७९ मा भएको इरानी क्रान्तिको नेतृत्व गरेका थिए । उक्त क्रान्तिपछि उनी इरानको सर्वोच्च नेता बने र उनले इरानमा इस्लामी गणराज्यको स्थापना गरे । धर्मगुरुसमेत रहेका खुमेनी प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका विरोधी, निरङ्कुश र क्रुर शासक भनेर चिनिन्छ । प्रस्तुत वाक्यबाट पूर्व प्रसङ्गबाट नेपालमा पनि पुनः पञ्चायती व्यवस्था नै लागू भएपछि आयातुल्ला खुमेनीको शासन व्यवस्थाजस्तै अवस्था हुने हो कि भनेर शङ्का गरिएको ध्वन्यर्थ अभिव्यञ्जित छ ।

हुन सक्छ यो त जङ्गबहादुरको हात पनि हुन सक्छ (पृ. ४६)

प्रस्तुत वाक्य 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा अन्तर्निहित अर्को ध्वन्यर्थक वाक्य हो । गद्यात्मक प्रस्तुतिका रूपमा रहेको यो संयुक्त वाक्य हो । जङ्गबहादुरको पूरा नाम जङ्गबहादुर राणा वा जङ्गबहादुर कुँवर राणा हो । १९०३ मा कोतपर्वको नरसंहार गरेर शक्तिशाली भएका जङ्गबहादुर भण्डारखाल पर्वपश्चात् राजसंस्थाभन्दा शक्तिशाली भए र आफूलाई श्री ३ महाराजसमेत घोषणा गरे । राजा राजेन्द्र छुँदाछुँदै अनेक जुक्ति लगाई युवराज सुरेन्द्रलाई गद्दी आरोहण गराई आफूलाई निकै शक्तिशाली तुल्याएका जङ्गबहादुरले नै नेपालमा १०४ वर्षे लामो राणाशासनको सूत्रपात गरेका हुन् । जङ्गबहादुरलाई आफू सत्ता र शक्तिमा टिकिरहन जस्तोसुकै घटना घटाउन पनि पछि नपर्ने क्रुर, स्वार्थी र निरङ्कुश शासकका रूपमा चिनिन्छ । प्रस्तुत वाक्यमा पूर्व प्रसङ्गबाट नेपालमा पनि पुनः पञ्चायती व्यवस्थाले जित हासिल गरेपछि जङ्गबहादुरले प्रारम्भ गरेको राणा शासनजस्तै निरङ्कुश

शासन व्यवस्था पुनः सुरु हुन लागेको हो कि भनेर चिन्ता प्रकट गरिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ ।

भरखरै इतिहासले स्वाभिमानी जवानहरूलाई ठगेर गएको छ (पृ. ४६)

यो 'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा प्रयुक्त सामान्य पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो । स्वाभिमानी शब्दको वाच्यार्थ स्वाभिमान भएको व्यक्ति भन्ने हुन्छ भने स्वाभिमान शब्दको कोशीय अर्थ चाहिँ आफ्नो प्रतिष्ठा र महत्त्वमाथिको गरिमा; आत्मगौरव; आफ्नो देश, जाति, संस्कृति आदिको सद्अभिमान भन्ने हुन्छ । प्रस्तुत वाक्यमा स्वाभिमानी युवाहरूले जनमतसङ्ग्रहमा पञ्चायती व्यवस्थाले बहुमत हासिल गर्नु र उक्त व्यवस्था नै पुनः लागू हुनुलाई आफ्नो चाहना विपरीतको र स्वाभिमान ठगिएको ठानेका भन्ने अर्थ ध्वनित भएको छ ।

भरखरै इतिहासले वर्तमानलाई लगेर गएको छ, भरखरै गएको छ

र म पुनः गिरफ्तार भएको छु

र हामी पुनः गिरफ्तार भएको छौँ (पृ. ४६)

'र म पुनः गिरफ्तार भएको छु' कवितामा अन्तर्निहित यो सामान्य पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो । यस वाक्यमा पूर्व प्रसङ्गबाट जनमतसङ्ग्रहपछि विद्यमान निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य भई बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापना हुने आशामा बसिरहेका नागरिकलाई जनमतसङ्ग्रहको परिणामले निराश तुल्याएको, उनीहरूले आफूलाई पुनः गिरफ्तार भएको र खोरमा थुनिएको अर्थात् स्वतन्त्रता खोसिएको महसुस गरेका भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

प्रस्तुत कवितामा कविले ध्वन्यार्थक वाक्यहरूको सिर्जनाद्वारा तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्थाका निरङ्कुशता तथा कठोरताप्रतिको आफ्नो असन्तुष्टिलाई प्रकटीकरण गरेका छन् । यसका प्रायः सबै वाक्यहरू सामान्य पदक्रममा रहेका छन् तापनि प्रतीकात्मक तथा विम्बात्मक प्रस्तुतिद्वारा ध्वन्यात्मकता सिर्जना भएको छ । विम्ब तथा प्रतीकको प्रयोग र ध्वन्यार्थको प्रस्तुतिका दृष्टिले यो कविता उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ ।

२.३.७ 'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा २०५२ सालदेखि देशमा सुरु भएको माओवादी युद्धको परिवेशमा लेखिएको र तात्कालिक युद्धबाट सिर्जित कठिनाइपूर्ण अवस्थालाई विषय बनाइएको कविता छ । प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त सबै वाक्यहरूमा ध्वन्यात्मकता पाइन्छ । यस कवितामा प्रयुक्त ध्वन्यार्थक वाक्य र तिनमा निहित ध्वन्यार्थको विश्लेषण क्रमशः निम्नानुसार गरिएको छ :

मेरा सामुन्ने ठिङ्ग उभिएको छ

लासहरूको यौटा हिमालय

चुलिँदै-चुलिँदै त्यो अर्को सगरमाथा बनेको छ (पृ. ५०)

प्रस्तुत वाक्य 'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा अन्तर्निहित पहिलो वाक्य हो । आलङ्कारिक पदक्रममा रहेको यो संयोजक लुप्त रहेको संयुक्त वाक्य हो; यसलाई सामान्य पदक्रममा रूपान्तरण गर्दा यस्तो हुन्छ- मेरा सामुन्ने लासहरूको यौटा हिमालय ठिङ्ग उभिएको छ चुलिँदै-चुलिँदै त्यो अर्को सगरमाथा बनेको छ । प्रस्तुत वाक्यमा नेपालमा सर्वोच्च शिखर सगरमाथा रहेको जसले गर्दा विश्वमा नेपालको छुट्टै पहिचान बनेको, नेपाल सगरमाथाको देश र हिमालैहिमालको देश तथा शान्तिका अग्रदूत बुद्ध जन्मिएको भूमि भनेर विश्वमा चिनिएको भए पनि वर्तमानमा भने देशमा अशान्ति फैलिएको, लासहरूको अर्को सगरमाथा बन्ने अवस्था सिर्जना भएको र नेपालको पहिचान नै परिवर्तन हुन लागेको हो कि भन्ने कविलाई चिन्ता लागेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

रगतका नदीहरू ओर्लिरहेछन् बैँसीतिर

र तिनीहरूले

रगतको एउटा महासागर निर्माण गरेका छन् (पृ. ५०)

'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा दोस्रो ध्वन्यात्मक वाक्यका रूपमा अन्तर्निहित यो आलङ्कारिक पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्य हो । यसलाई गद्यमा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- रगतका नदीहरू बैँसीतिर ओर्लिरहेछन् र तिनीहरूले रगतको एउटा महासागर निर्माण गरेका छन् । नदी शब्दको कोशीय अर्थ खोलाहरू मिसिएर बनेको पानीको ठूलो प्रवाह भन्ने हुन्छ । प्रस्तुत वाक्यमा पानीका नभई रगतका नदीहरू बैँसीतिर ओर्लिरहेका र रगतको

महासागर निर्माण गरेका भन्ने सन्दर्भबाट देशमा हत्याहिंसा बढेका कारण बगेको रगतले खोलो र नदी मात्रै नभई महासागर नै निर्माण हुने अवस्था सृजना भएको अर्थात् थुप्रै नेपालीले ज्यान गुमाउनु परेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

फूलहरूबाट कुहिएको मासुको दुर्गन्ध आइरहेछ (पृ. ५०)

यो 'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा प्रयुक्त तेस्रो ध्वन्यार्थक वाक्य हो । सामान्य पदक्रममा रहेको यो सरल वाक्य हो । यस वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट देशमा हत्याहिंसा बढेको, यत्रतत्र छरिएका लासहरूको दुर्गन्धले फूलको बास्नालाई जितेको र फूलहरूबाट नै कुहिएको मासुको दुर्गन्ध आइरहेको जस्तो अनुभूति हुने अवस्था रहेको अर्थ ध्वनित भएको छ ।

शवगृहजस्तो देश गनाइरहेछ (पृ. ५०)

यो 'लासहरूको सगरमाथा' कविता मा अन्तर्निहित पदक्रम विचलन भएको सरल वाक्य हो । यसलाई सामान्य पदक्रममा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- देश शवगृहजस्तो गनाइरहेछ । आलङ्कारिक प्रस्तुतिबाट यसमा देशको अशान्त अवस्था झल्काइएको छ । वाक्यमा सिङ्गो देश नै शवगृहजस्तो बनेको र गनाइरहेको आशय प्रस्तुत छ । यसमा देशभर नै हत्याहिंसाका घटना बढेका, लासहरू थुप्रिएका हुनाले सिङ्गो देश नै शवगृहजस्तो बनेको र लासहरूको व्यवस्थापन गर्न नसकेका कारण दुर्गन्ध फैलिएको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

रूखहरूमा फलिरहेछन्

मानिसका रगताम्मे चोइटिएका शरीरका टुक्राहरू (पृ. ५०)

प्रस्तुत वाक्य 'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा प्रयुक्त अर्को ध्वन्यार्थक वाक्य हो । यो लयात्मक प्रस्तुतिका रूपमा रहेको सरल वाक्य हो । यसलाई गद्यमा रूपान्तर गर्दा यस्तो हुन्छ- रूखहरूमा मानिसका रगताम्मे चोइटिएका शरीरका टुक्राहरू फलिरहेछन् । प्रस्तुत वाक्यमा रूखहरूमा फल फल्नु पर्ने हो तर तिनमा मानिसका रगताम्मे चोइटिएका शरीरका टुक्राहरू फलिरहेका छन् भन्ने उल्लेख गर्दै पूर्वप्रसङ्गबाट देशमा अशान्ति फैलिएको, हत्याहिंसाका घटना बढेका, मानिसका रगताम्मे शरीर र लासका टुक्रा यत्रतत्र छरिएका हुनाले रूखहरूमा पनि फलको साटो मान्छेका रगताम्मे शरीरका टुक्राहरू नै फलिरहेका हुन्

कि भन्ने अनुभूति हुने विभत्स दृश्यहरू देखिएका वा हेर्न बाध्य हुनुपरेको भन्ने आशय अभिव्यञ्जित छ ।

यो सिङ्गो देश नै

धेरै नजिक छ

आगोको धेरै नजिक- जल्लाई तयार (पृ. ५०)

प्रस्तुत वाक्य 'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा अन्तर्निहित अर्को ध्वन्यात्मक वाक्य हो । यो आलङ्कारिक पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो; यसलाई सामान्य पदक्रममा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- यो सिङ्गो देश नै धेरै नजिक आगोको धेरै नजिक- जल्लाई तयार छ । प्रस्तुत वाक्यमा देशभित्र नै द्वन्द्व चर्किएको, हत्याहिंसाका घटना बढेका, देशभित्र नै एकले अर्कोलाई मार्न थालेका, देशका नागरिकमा एकताको भावना हुनुपर्नेमा आफू आफूमा नै फुटेका कारण देशको अस्तित्व नै खतरामा पर्न लागेको अर्थ ध्वनित भएको छ ।

अब त पतिवियोगमा रुन पत्नीहरूसँग कुनै आँसु रहेन (पृ. ५०)

'लासहरूको सगरमाथा' कविताअन्तर्गत ध्वन्यात्मक प्रस्तुतिका रूपमा रहेको यो पदक्रम विचलित सरल वाक्य हो । यसलाई व्याकरणात्मक रूपमा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- अब त पत्नीहरूसँग पतिवियोगमा रुन कुनै आँसु रहेन । प्रस्तुत वाक्यमा पूर्वपसङ्गबाट देशमा भइरहेको आन्तरिक द्वन्द्वका कारण थुप्रै पुरुषहरूले अकालमा ज्यान गुमाउनु परेको, कैयौं नारीले पतिवियोग सहनु परेको, द्वन्द्वका कारण ज्यान गुमाउने विवाहित पुरुषहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको र पतिवियोगमा रुनका लागि पत्नीहरूका आँखामा आँसुसमेत रित्तिसकेको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

पुत्रवियोगमा छटपटाउन आमाहरूसँग कुनै पीडा पनि रहेन (पृ. ५०)

यो 'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा प्रयुक्त विचलनयुक्त पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्य हो । यसलाई सामान्य पदक्रममा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- आमाहरूसँग पुत्रवियोगमा छटपटाउन कुनै पीडा पनि रहेन । प्रस्तुत वाक्यमा पनि पूर्वपसङ्गबाट देशमा चर्किएको आन्तरिक द्वन्द्वका कारण थुप्रै पुरुषहरूले ज्यान गुमाएका र आमाहरूले पुत्रवियोग सहनु परेको, आफ्ना सन्तानलाई असाध्यै माया गर्ने आमाहरू आफू जीवित छँदा नै आफ्ना

छोरा मारिएको खबर सुन्न बाध्य बनेका, छोराको मृत्युको खबरले मर्माहत भएका र अब पुत्रवियोगको पीडा र छटपटाहटले पराकाष्ठा नाघेको ध्वन्यार्थ प्रस्तुत छ ।

छिमेकीहरूसँग आफ्ना आफन्तहरूको कुनै याद पनि रहेन (पृ. ५०)

‘लासहरूको सगरमाथा’ कवितामा अन्तर्निहित यो सामान्य पदक्रमा रहेको संयुक्त वाक्य हो । प्रस्तुत वाक्यमा पनि पूर्वप्रसङ्गबाट देशमा चलिरहेको आन्तरिक द्वन्द्वका कारण ज्यान गुमाउनेको सङ्ख्या धेरै भएको, दिनप्रतिदिन गर्दै धेरैले ज्यान गुमाइरहेका हुनाले छरछिमेकीहरूसँग आफ्ना आफन्तहरू को को बाँचेका छन्, कसको अवस्था कस्तो छ, को को मरिसके भन्ने पनि यकिन हुन र याद गर्न नसक्ने अवस्था सृजना भएको अर्थ ध्वनित भएको छ

धेरै रोइसके मानिसहरू (पृ. ५०)

प्रस्तुत वाक्य ‘लासहरूको सगरमाथा’ कवितामा प्रयुक्त अर्को ध्वन्यात्मक वाक्य हो । यो पद्यात्मक प्रस्तुतिमा रहेको सरल वाक्य हो । यसलाई गद्यमा रूपान्तरण गर्दा यस्तो हुन्छ- मानिसहरू धेरै रोइसके । प्रस्तुत वाक्यमा द्वन्द्वका कारण अशान्ति फैलिएको, अकालमा ज्यान गुमाउनेको सङ्ख्या थुप्रै भएकाले आफन्तसँगको बिछोडको पीडा धेरै मासिसले सहनु परेको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

सिङ्गै देशले रोएर हेऱ्यो

तर किन रुन्थे आगोसँग जिस्किरहेकाहरू

मृत्युसँग खेलिरहेकाहरू (पृ. ५०)

यो ‘लासहरूको सगरमाथा’ कवितामा अन्तर्निहित विशिष्ट पदक्रममा रहेको संयुक्त वाक्य हो । यसलाई सामान्य पदक्रमा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- सिङ्गै देशले रोएर हेऱ्यो तर आगोसँग जिस्किरहेकाहरू मृत्युसँग खेलिरहेकाहरू किन रुन्थे । प्रस्तुत वाक्यमा एउटा जिल्ला वा क्षेत्रमा मात्रै नभएर सिङ्गो देशभरि नै द्वन्द्व चर्किएको, यसबाट देशभरिकै मानिसहरू पीडित बनेका, धेरैले आफन्त गुमाउनु परेको र दुःखी भई आँसु भार्न बाध्य भएका तर उक्त द्वन्द्व चर्काउनेहरूलाई भने नछोएको, उनीहरू नरोएका, अर्काको मृत्युसँग उनीहरू जिस्किरहेका वा अरुलाई मार्न पछि नहटेका र द्वन्द्वको अन्त्य गर्ने सङ्केत भने नदेखिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

चुलिँदै-चुलिँदै गइरहेछ लासहरूको हिमालय (पृ. ५०)

यो 'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा प्रयुक्त अर्को ध्वन्यात्मक वाक्य हो । यो आलङ्कारिक पदक्रममा रहेको सरल वाक्य हो; यसलाई सामान्य पदक्रममा परिवर्तन गर्दा यस्तो हुन्छ- लासहरूको हिमालय चुलिँदै-चुलिँदै गइरहेछ । प्रस्तुत वाक्यमा मान्छे मार्ने क्रम नरोकिएको, लासहरू थपिँदै गएका, मान्छेहरूले अकालमा ज्यान गुमाउनु परिरहेको, यस्तो दर्दनाक अवस्था चरम विन्दुमा पुगेको तर द्वन्द्वको अन्त्यको कुनै सम्भावना नदेखिएको अर्थ ध्वनित भएको छ ।

मसानघाटजस्तो देश

लास रुडेर बसिरहेछु तल उपत्यकामा

अब केही क्षणमा हामीहरू हिँड्नेछौं नरकको यात्रामा (पृ. ५०)

पद्यात्मक शैलीमा संरचित र संयोजक लुप्त रहेको यो संयुक्त वाक्य हो । 'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा अन्तर्निहित यस आलङ्कारिक वाक्यलाई गद्यमा रूपान्तर गर्दा यस्तो हुन्छ- मसानघाटजस्तो देश, लास रुडेर तल उपत्यकामा बसिरहेछु अब केही क्षणमा हामीहरू नरकको यात्रामा हिँड्नेछौं । मसानघाट शब्दको वाच्यार्थ मान्छे मृत्यु भएपछि दाहसंस्कारका लागि लगिने ठाउँ हो । प्रस्तुत वाक्यबाट पूर्वप्रसङ्गबाट मान्छे मार्ने क्रम नरोकिएको, लासैलास थुप्रिँदै गएपछि हिमालयजस्तै बन्दै गइरहेको र सिङ्गो देश नै मसानघाटजस्तो बन्न पुगेको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । प्रस्तुत वाक्यमा 'म' द्वन्द्वबाट पीडित, आफन्त गुमाउन बाध्य भएको, आफन्तको मृत्यु भएकाले दुःखी हुँदै लास हँगेर बस्न बाध्य भएको द्वन्द्वको विरोधी पात्र हो । नरक भन्ने बित्तिकै मान्छेले बाँचुन्जेल पाप कर्म गर्नु भन्ने मरेपछि पुग्नुपर्ने वा पुऱ्याइने ठाउँ, जहाँ उसले गरेका कर्मलाई हेरेर सजाय दिइन्छ भन्ने धार्मिक विश्वास रहेको छ । अर्को अर्थमा बाँचुन्जेल दुःख, कष्ट, पीडा भोग्नु पनि नरकमय जीवन बाँच्नु हो । प्रस्तुत वाक्यमा द्वन्द्वका कारण थुप्रै मानिसले दुःख पाएका, आफन्त गुमाउनुको पीडा भोग्नु परेको, अकालमा ज्यान गुमाउनेहरू धेरै भएका र मान्छेको जीवन नरकतुल्य भएको छ भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

प्रस्तुत कवितामा ध्वन्यार्थक वाक्यहरूको प्रयोगबाट देशमा विद्यमान तात्कालिक माओवादी द्वन्द्वकालीन हत्याहिंसाको विभत्स अवस्था व्यञ्जित भएको छ ।

२.३.८ 'केही मानिसहरू' कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

'केही मानिसहरू' कवितामा निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको निरङ्कुशताका विरुद्ध नागरिकमा जागृत हुँदै गएको चेतनाको स्तरलाई अभिव्यञ्जित गरिएको छ । प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त चारवटै वाक्यमा ध्वनिको अभिव्यञ्जना पाइन्छ । यसमा प्रयुक्त ध्वन्यार्थक वाक्यहरू र तिनमा निहित ध्वन्यार्थको विश्लेषण क्रमशः निम्नानुसार गरिएको छ :

केही मानिसहरू भालेको पहिलो डाकोसँगै बिउँभिए

प्रस्तुत वाक्य 'केही मानिसहरू' कवितामा प्रयुक्त पहिलो ध्वन्यार्थक वाक्य हो । यो वाक्य सामान्य पदक्रमको सरल वाक्यका रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत वाक्यमा भालेको पहिलो डाको पदावलीले बिहानीको उज्यालोको सङ्केत भन्ने भाव बुझाएको छ । बिहान उज्यालो हुन लाग्दा कुखुराको भाले वास्ने, सुरुमा भाले वास्नुलाई भालेको पहिलो डाक मानिने, भाले बासेपछि सुतिरहेको मान्छेले पनि उज्यालो हुन लागेको भन्ने बोध गरेर बिउँभिने गर्छन् । यस वाक्यमा भालेको पहिलो डाकोसँगै केही मानिसहरू बिउँभिए भन्ने सन्दर्भबाट केही नागरिकमा पञ्चायती व्यवस्थाको निरङ्कुशताका विरुद्ध विद्रोह गर्नुपर्छ भन्ने चेतना जागेको भन्दै कतिपय मान्छेलाई सङ्केतले मात्र पनि सचेत गराउन वा जागृत गराउन सकिने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

केही अरु मानिसहरू भालेको दोस्रो डाकोसँगै बिउँभिए

'केही मानिसहरू' कवितामा दोस्रो ध्वन्यार्थक वाक्यका रूपमा प्रयुक्त यो सामान्य पदक्रमको सरल वाक्य हो । वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट कतिपय मान्छेहरू भालेको पहिलो डाकोसँगै बिउँभिएका भए पनि कतिपय मान्छे अभै निदाइरहेका र भालेको दोस्रो डाकोले चाहिँ अरु केही मान्छे पनि बिउँभिए वा सचेत भए भन्ने आशय प्रस्तुत छ । यसमा केही मान्छेहरूमा चेतना जाग्न वा सचेतता ल्याउन पहिलो पटकको प्रयासले नसकिए पनि पुनः दोहोर्याएर प्रयास गर्ने हो भने सचेत गराउन सकिने भन्दै पञ्चायती व्यवस्थाको निरङ्कुशताका विरुद्ध केही अरु नागरिक पनि सचेत भएका भन्ने ध्वन्यार्थ प्रस्तुत छ ।

अरु केही मानिसहरू भालेको तेस्रो डाकोसँगै बिउँभिए

यो 'केही मानिसहरू' कवितामा अन्तर्निहित तेस्रो ध्वन्यात्मक वाक्य हो । सामान्य पदक्रममा प्रस्तुत सरल वाक्यका रूपमा रहेको यस वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट भालेको पहिलो र दोस्रो डाकोले पनि नबिउँभिएका केही अरु मानिसहरू भालेको तेस्रो डाकोसँगै बिउँभिए भन्ने सन्दर्भबाट कतिपय मान्छे, अरु थुप्रैमा चेतना जागिसक्दा पनि सचेत हुन सकेका हुँदैनन् र त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई सचेत गराउन अभै भकभक्याउन आवश्यक पर्ने अनि मात्र उनीहरूमा चेतना जाग्ने आशय प्रस्तुत छ । यस वाक्यमा पञ्चायती व्यवस्थाका निरङ्कुशता र कठोरताका विरुद्ध धेरै नागरिकमा सचेतता आइसक्दा पनि कतिपय नागरिकमा भने अभै चेतना जाग्न सकेको थिएन तर उनीहरूमा पनि चेतना जागेको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ ।

ती जो बिउँभिएनन् घाम लागुन्जेल त अवश्य पनि बिउँभिनेछन्

प्रस्तुत वाक्य 'केही मानिसहरू' कवितामा प्रयुक्त चौथो तथा अन्तिम ध्वन्यात्मक वाक्य हो । संयुक्त वाक्यका रूपमा रहेको यस वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट थुप्रै मान्छे बिउँभिी सके पनि कतिपय मान्छे, अभै नबिउँभिएका अर्थात् उनीहरूमा अभै चेतना नजागेको वा सचेतता नआएको, उनीहरू अभै अन्धकारमै रहिरहेका तर अन्धकार जीवनबाट उनीहरू पनि जागृत हुन आवश्यक रहेको, भालेको डाकोमा उनीहरू नबिउँभिएका भए पनि घाम नै लागेर झलमल्ल हुँदासम्म त अवश्य पनि बिउँभिनेछन् भन्ने आशा राखिएको छ । यसमा जसरी रातपछि बिहानी उज्यालो हुँदै दिन आउँछ त्यसै गरी निरङ्कुशताको अन्त्य गर्न मान्छेहरूको सिङ्गो समूहलाई नै सचेत गराउन समय लाग्ने तर पनि परिवर्तन भने अवश्य सम्भव छ वा मान्छेको जीवनमा पनि उज्यालो छाउने, सम्पूर्ण नागरिकमा चेतना जाग्ने, एकजुट भएर कठोर तथा निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध विद्रोह गर्ने र उक्त व्यवस्थाको अन्त्य भई नागरिकले स्वतन्त्र जीवन बाँच्ने पाउने दिन अवश्य आउनेछ भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

प्रस्तुत कविता जम्मा तीसवटा पदहरूको आपसी संयोजनमा संरचित कवि विष्टको प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहकै सबैभन्दा छोटो कविता हो । यसमा तीनवटा सरल र एउटा संयुक्त वाक्य गरी जम्मा चारवटा वाक्यहरू प्रयुक्त छन् । सबै वाक्यहरू सामान्य पदक्रमकै छन् तर

पनि प्रतीकात्मक प्रस्तुतिका कारण थोरै पद सङ्ख्या र वाक्य भएको यो कविता छोटो भए पनि ध्वन्यात्मकताका दृष्टिले निकै उत्कृष्ट रहेको छ ।

२.३.९ 'नागरिकता' कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि

पञ्चायती व्यवस्थाकालीन राजनीतिक परिवेशलाई विषयवस्तु बनाइएको 'नागरिकता' कविता जम्मा एघार हरफको एउटै पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित छ । यस कवितामा जम्मा चारवटा वाक्यहरू प्रयुक्त छन् र सबै वाक्यहरूमा ध्वनिको अभिव्यञ्जना पाइन्छ । प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त ध्वन्यार्थक वाक्य र तिनमा निहित ध्वन्यार्थको विवेचना निम्नानुसार गरिएको छ :

तिनीहरूले हाम्रा देख्ने आँखाहरू खोसे (पृ. ५६)

यो 'नागरिकता' कवितामा अन्तर्निहित पहिलो ध्वन्यार्थक वाक्य हो । सामान्य पदक्रममा रहेको सरल वाक्यका रूपमा प्रयुक्त प्रस्तुत वाक्यमा 'तिनीहरू' सर्वनाम कर्ता बनेर आएको छ र 'हामी' का देख्ने आँखाहरू खोसेर लगे भन्ने भाव प्रस्तुत छ । यसमा 'तिनीहरू' ले तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्थाका शासकहरू र 'हामी' ले साधारण नेपाली नागरिकको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । साधारण नागरिकले देख्ने वा हेर्न पाउनुपर्ने कुरालाई देख्न वा हेर्न नदिइएको, ढाकछोप गरी सत्यतथ्य कुरालाई लुकाई भ्रामात्मक कुरामा विश्वास गर्न र चुपचाप सहेर बस्न बाध्य पारिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

सुन्ने कानहरू खोसे (पृ. ५६)

यो कर्ता लोप भएको सामान्य पदक्रमको सरल वाक्य हो । 'नागरिकता' कवितामा दोस्रो ध्वन्यात्मक वाक्यका रूपमा प्रयुक्त यस वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट 'तिनीहरू' ले 'हामी' का सुन्ने कानहरू खोसे भन्ने सन्दर्भद्वारा तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्थाका शासकहरूले नागरिकलाई सत्यतथ्य कुरा सुन्नबाट वञ्चित गरेका, शासकले गरेका कुकृत्यहरू ढाकछोप गरी सत्यतालाई लुकाइएको अर्थात् कान नै खोसिएको भैं अनुभूति भएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

सोच्ने मस्तिष्कहरू खोसे (पृ. ५६)

यो 'नागरिकता' कवितामा अन्तर्निहित सामान्य पदक्रमा रहेको सरल वाक्य हो । कर्ता लोप भएको यस वाक्यमा पूर्वप्रसङ्गबाट 'तिनीहरू' ले 'हामी' का सोच्ने मस्तिष्कहरूसमेत खोसेर लगेको आशय प्रस्तुत छ । यसमा आफ्नै किसिमले सोच्न सक्ने मस्तिष्क साधारण नागरिकहरूसँग भए पनि उनीहरूको सोच्न सक्ने क्षमतामाथि नै प्रहार भएको, शासनसत्तामा रहेका शासकहरूले नागरिकलाई सोच्नसमेत नदिएका, उनीहरूले जे र जसो गर भन्छन् त्यसैलाई चुपचाप मानिदिनुपर्ने, आफ्नो मस्तिष्क नै छैनभै गर्नुपर्ने बाध्यतामा पारिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

त्यसको बदला

यौटा टोपी

यौटा दौरा

र

यौटा सुरुवाल दिंदै भने-

अब तिमीहरू

नेपाली नागरिक हौ (पृ. ५६)

प्रस्तुत वाक्य 'नागरिकता' कवितामा प्रयुक्त चौथो तथा अन्तिम वाक्य हो । यो सामान्य पदक्रमको कर्ता लोप भएको संयुक्त वाक्य हो । प्रस्तुत वाक्य पूर्वप्रसङ्गबाट 'तिनीहरू' ले 'हामी' का देख्ने आँखा, सुन्ने कान, सोच्ने मस्तिष्क खोसेर लगेका, त्यसको बदलामा एउटा टोपी, एउटा दौरा, एउटा सुरुवाल दिएका र अब तिमीहरू नेपाली नागरिक हौ भनी परिचय थमाइदिएका भन्ने आशय प्रस्तुत छ । यसबाट हरेक नागरिकको आफ्नै किसिमको हेर्ने, सुन्ने, बुझ्ने र सोच्ने क्षमता हुने भए पनि ती सबै कुरालाई बेवास्ता गर्दै तात्कालिक शासकहरूद्वारा नागरिकहरूको स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न पाउने अधिकार खोसिएको, उनीहरूले जेजसो भन्छन् त्यही मान्न र त्यस्तै गर्न बाध्य बनाइएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । यसमा शासकहरू स्वार्थी, निरङ्कुश र कठोर बनेका, नागरिकको स्वतन्त्र किसिमले बाँच्न पाउने अधिकार खोसिएको, नेपाली नागरिक भनेर चिनिनका लागि र पञ्चायती व्यवस्थाप्रति बफादारिता देखाउनका लागि दौरा, सुरुवाल र टोपी नै लगाउन नागरिकहरूलाई बाध्य पारिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

प्रस्तुत कवितामा ध्वन्यार्थक वाक्यहरूको प्रयोगद्वारा तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्थाको निरङ्कुशता तथा कठोरताप्रति कविको असन्तुष्टि व्यञ्जित भएको छ ।

२.४ निष्कर्ष

यो परिच्छेद *मीनबहादुर विष्टका कविता* कवितासङ्ग्रहका कवितामा वाक्याश्रित ध्वनिको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । संस्कृत साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त ध्वनिवादी प्रस्थापनाका आधारमा विष्टको उल्लिखित कवितासङ्ग्रहका नमुना छनोट गरिएका नौवटा कवितामा भाषागत पक्षका रूपमा वाक्यका तहमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विश्लेषणलाई मूल विषय बनाइएको छ । विष्टका उल्लिखित कविताहरूमा कविताको रचनासमय र त्यस समयको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, प्रशासनिक आदिजस्ता बाह्य परिवेशका साथै कविको आन्तरिक वैचारिक/मानसिक परिवेश ध्वन्यार्थको निर्धारक पृष्ठभूमिका रूपमा रहेका छन् र उक्त पृष्ठभूमिलाई समेत दृष्टिगत गरी उनका कविताका वाक्याश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ । कवि विष्टका उल्लिखित कविताहरूमध्ये अधिकांश कविताहरू पञ्चायती व्यवस्थाको उत्तरार्धतिर रचना भएका देखिन्छन् र तिनमा कविले तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्था निरङ्कुश र कठोर रहेको, नागरिकले स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न नपाएका, पञ्चायती व्यवस्थाप्रति असहमति जनाउन, त्यसका विरुद्ध बोल्न र लेखनसमेत नदिइएको विषयलाई ध्वन्यात्मक वाक्यहरूको सृजना गरी अभिव्यक्त गरेका छन् । तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्थाका शासकहरूको स्वार्थीपन र उनीहरूले नागरिकमाथि दमन तथा नियन्त्रण गर्न गरेको दुष्प्रयास, राजा, राजपरिवार र पञ्चायती व्यवस्थाप्रति बफादारिता देखाउन नागरिकलाई बाध्य पारिएको विषयप्रतिको कविको असन्तुष्टि उक्त कविताहरूमा प्रयुक्त वाक्यहरूद्वारा अभिव्यञ्जित भएको छ । तीमध्ये 'केही मानिसहरू' कवितामा निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध नागरिकहरूमा चेतना जाग्न थालेको, 'लासहरूको सगरमाथा' कवितामा प्रयुक्त वाक्यहरूद्वारा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वकालमा देशभरि नै अशान्ति फैलिएको, हत्याहिंसाका घटना बढेका भन्ने आशय अभिव्यञ्जित छ । यसरी विष्टका उल्लिखित कविताहरूमा प्रयुक्त धेरैजसो वाक्यहरू ध्वन्यात्मक छन् र तिनले कविताको रचनासमय तथा तत्कालीन सामाजिक परिवेशका साथै कविको आन्तरिक मानसिक परिवेशलाई व्यञ्जित गर्न सफल भएका छन् । कवि विष्ट ध्वन्यार्थक वाक्य प्रयोगद्वारा युगीन वस्तुस्थितिलाई कवितामा व्यञ्जित गर्न सफल छन् र ध्वन्यात्मक वाक्यहरूको प्रयोगले उनका कविताहरू सबल र सशक्त बनेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

मीनबहादुर विष्टका कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

३.१ विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको यो परिच्छेद मीनबहादुर विष्टका कविता (२०६०) कवितासङ्ग्रहका कवितामा प्रकरणका तहमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको निरूपण र विश्लेषणमा केन्द्रित छ। यस परिच्छेदमा प्रकरणाश्रित ध्वनिको सैद्धान्तिक स्वरूपको परिचय दिई त्यसपछि मीनबहादुर विष्टका कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ।

३.२ प्रकरणाश्रित ध्वनिको सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रकरण शब्दको अर्थ 'कुनै कुरालाई विस्तारपूर्वक भन्ने काम, वर्णन, प्रतिपादन; कुनै कुराको क्रम, सिलसिला वा सन्दर्भ, प्रसङ्ग; कुनै एक विषय वा प्रसङ्गको चर्चा गरिएको, ग्रन्थभित्रको एक अंश; अध्याय; परिच्छेद' भन्ने हुन्छ। दृश्यकव्यको एक भेदलाई पनि प्रकरण भन्ने गरिन्छ। फुटकर कविताका सन्दर्भमा भन्नुपर्दा सिङ्गो कवितालाई नै प्रकरण मानिन्छ।

संस्कृत साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त ध्वनिवादले काव्यका स्फुटदेखि प्रबन्धात्मक संरचनाको सौन्दर्यको आत्माका रूपमा ध्वनिको अस्तित्वलाई अनिवार्य ठहर्‍याएको छ। ध्वनिवादले ध्वनिको परिचय तथा प्रकारहरू उल्लेख गर्दै काव्यका वर्ण तथा पददेखि लिएर प्रबन्धका तहमा समेत ध्वनि आश्रित हुने प्रष्ट पारेको छ। ध्वनिवादीहरूका अनुसार अविक्षितवाच्य पदगत र वाक्यगत हुन्छ। त्यसैगरी विवक्षितान्यपरवाच्यका पनि संलक्ष्यक्रमको शब्दशक्तिमूल पदगत र वाक्यगत, अर्थशक्तिमूल पदगत, वाक्यगत र प्रबन्धगत तथा शब्दार्थोभयशक्तिमूल वाक्यगत मात्रै रूप हुन्छन्। विवक्षितान्यपरवाच्य ध्वनिको असंलक्ष्यक्रम ध्वनि चाहिँ पदगत, पदांशगत, वाक्यगत, प्रकरणगत, प्रबन्धगत र रचनागत हुन्छ (उपाध्याय, २०६७, पृ. २०७)।

अविक्षितवाच्य पदगत र वाक्यगत हुन्छ। विवक्षितान्यपरवाच्यका संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य पदगत, वाक्यगत र प्रबन्धगत हुन्छ, र असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य वर्णदेखि लिएर प्रबन्धमा पनि

प्रकाशित हुन्छ (शुक्ल, सन् २०१४, पृ. १४२- १५२) । अविक्षितवाच्य ध्वनि पदगत र वाक्यगत हुन्छ । विवक्षितान्यपरवाच्यका संलक्ष्यक्रमका शब्दशक्त्युत्थ भेद पदगत र वाक्यगत हुन्छ भने अर्थशक्त्युत्थ पदगत, वाक्यगत र प्रबन्धगत हुन्छ र उभयशक्त्युत्थ वाक्यगत मात्र हुन्छ । विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिको असंलक्ष्यक्रम चाहिँ वर्णगत, पदांशगत, पदगत, वाक्यगत, रचनागत र प्रबन्धगत हुन्छ (सिग्देल, २०५८, पृ. १७९) । निष्कर्षमा भन्नुपर्दा प्रकरणाश्रित ध्वनि विश्लेषणको मुख्य सैद्धान्तिक आधार विवक्षितान्यपरवाच्यको असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य/ध्वनि नै हो ।

शैलेन्दुप्रकाश नेपालले 'माधव घिमिरेका खण्डकाव्यको ध्वनितात्विक अध्ययन' शीर्षकको पुस्तकमा काव्यकृतिको ध्वनितात्विक अध्ययनका लागि स्वरूपगत, कोटिनिर्धारणगत र आश्रयगत गरी तीनवटा आधार तय गरेका छन् । उनले काव्यकृतिको भाषिक एकाइमा निहित ध्वनिलाई विश्लेषण गर्ने आश्रयगत आधार उल्लेख गर्दै यस आधारमा काव्यकृतिमा प्रकरणाश्रितध्वनिको पनि विश्लेषण गर्न सकिने चर्चा गरेका छन् । उनले उल्लेख गरेको ढाँचा प्रकरणाश्रितध्वनि विश्लेषणका लागि उचित देखिन्छ । उक्त शोध प्रबन्धमा नेपालले प्रकरणाश्रित ध्वनिलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्-

सिङ्गो स्फुटकाव्य तथा प्रबन्धकाव्यको एक प्रकरण वा सर्ग विशेषमा निहित ध्वनिलाई प्रकरणाश्रित ध्वनि मानिन्छ । लघुसंरचनायुक्त रचना तथा काव्यमा कुनै प्रकरणको विवेचना गरी त्यसमा निहित ध्वनि खुट्याउने प्रयत्न यसमा गरिन्छ । फुटकर काव्यकृतिमा आश्रित विशेष दृष्टिकोण वा सन्देशसमेतलाई प्रकरणाश्रित ध्वनिले अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । प्रबन्धकाव्यको एक अङ्ग तथा स्फुटकाव्यको सिङ्गो स्वरूपमा आश्रित ध्वनिको खोज यस सन्दर्भमा गरिन्छ । काव्यरचनाविशेषले मूर्त रूप लिन पाउने हुनाले यसको विवेचनाको सेरोफेरो व्यापक तथा ठोस रूपमा देखा पर्दछ (नेपाल, २०६८, पृ. ३८) ।

समग्रतः स्फुटकाव्य वा फुटकर कवितामा अभिव्यञ्जित ध्वन्न्यार्थको विवेचना पद, पदावली, वाक्य तथा प्रकरणसम्मको संरचनामा विस्तार हुने देखिन्छ । अर्थात् आश्रयका आधारमा स्फुटकाव्यको ध्वनिको विवेचना गर्दा पद, पदावली, वाक्य र प्रकरण गरी मुख्य चार तहमा गर्न सकिन्छ । यीमध्ये प्रकरण सबैभन्दा माथिल्लो तहगत अध्ययनान्तर्गत पर्दछ । फुटकर कविताको विवेचनाका सन्दर्भमा सिङ्गो कवितालाई एउटा प्रकरण मानिन्छ र

सिङ्गे कवितामा अभिव्यक्त ध्वन्यार्थको विश्लेषण यसअन्तर्गत गरिन्छ । फुटकर कविता पनि बद्ध र मुक्त गरी मूलतः दुई किसिमका लयमा रचना गरिन्छ । बद्ध लयमा रचित कविताका श्लोक, पाउ आदि मिलेर सिङ्गे प्रकरण निर्माण भएको हुन्छ भने मुक्त लयमा रचित कवितामा पङ्क्तिपुञ्जहरूको आपसी सुसङ्गठनबाट प्रकरण निर्माण भएको हुन्छ । सिङ्गे कवितामा प्रयुक्त श्लोक र श्लोकहरू वा पङ्क्तिपुञ्ज र ती पङ्क्तिपुञ्जका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विश्लेषण प्रकरणाश्रित ध्वनिअन्तर्गत गरिन्छ ।

३.३ मीनबहादुर विष्टका कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषण

यस उपशीर्षकअन्तर्गत मीनबहादुर विष्टको *मीनबहादुर विष्टका कविता (२०६०)* कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा प्रकरणका तहमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विश्लेषण गरिएको छ । उक्त कवितासङ्ग्रहका रचयिता कवि मीनबहादुर विष्टसँग शोधार्थीले विभिन्न समयमा गरेको छलफल र कवितामा प्रस्तुत अन्तःसाक्ष्यहरूबाट कविताको रचनागत समयसन्दर्भ र परिवेशको अनुमान गरी नमुना छनोट गरिएका 'तिम्ना नानीहरूलाई', 'जरसाहेबको कुकुर', 'यसरी एउटा राष्ट्र बाँच्ने बहाना गर्छ', 'मौन, मात्र मौन, बिलकुल मौन', 'यो पनि कुरैकुराको वर्ष हो', 'माथि को हुनुहुन्छ?', 'सुगा र नागरिक', 'भारी बिसाउने हो कि भरिया दाइ !', र 'सालिक होइन मान्छे' जस्ता जम्मा नौवटा कवितामा प्रकरणका तहमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विवेचना निम्नानुसार गरिएको छ :

३.३.१ 'तिम्ना नानीहरूलाई' कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

'तिम्ना नानीहरूलाई' कवितामा प्रत्येक नागरिकले देशलाई माया गर्नुपर्ने देशभक्ति भावना ध्वनित भएको छ । हरेक नागरिकमा देशभक्ति भावना हुनुपर्ने, देशको अस्तित्व र पहिचान रहे मात्र नागरिकको पनि अस्तित्व र पहिचान रहने, त्यसैले पौरखी पुर्खाले देशका निमित्त गरेको बलिदानको कदर गर्दै सीमा रक्षार्थ रगत बगाउन र आफ्नो बलिदान दिन पनि पछि हट्न नहुने कविको भाव अभिव्यञ्जित भएको छ ।

प्रस्तुत कविताको 'तिम्ना नानीहरूलाई' शीर्षकमा 'तिम्ना' षष्ठी विभक्ति लागेर बनेको विशेषण पद हो र यसले देशका नागरिक तथा बाबुआमालाई अभिव्यञ्जित गरेको छ भने 'नानीहरू' पदले सिङ्गे राष्ट्रका बालबालिकालाई ध्वनित गरेको छ । प्रस्तुत कविताको शीर्षकबाट व्यष्टि रूपमा कुनै बाबुआमालाई तिनका नानीहरूलाई देशको माया गर्नुपर्छ

भन्ने सिकाउन आग्रह गरिएको आशय ध्वनित भएको छ भने समष्टिमा सिङ्गो राष्ट्रका नागरिकले देशको माया गर्नुपर्ने र उनीहरूका सन्ततिलाई पनि देशलाई माया गर्न सिकाउनुपर्ने अर्थात् हरेक नागरिकमा देशभक्ति भावना हुनुपर्छ भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

प्रस्तुत कविता सोह्र हरफमा विन्यस्त एउटै पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित छ । यसमा 'तिम्ना नानीहरू' लाई देशको नाम भन्नु, लेख्न र देशको मानचित्र कोर्न सिकाउन, पाखुराबाट रगतका थोपाहरू भिक्दै देशको भूगोल कोर्ने र देशको इतिहास लेख्ने मसीको नाम रगत हो भनेर स्पष्ट बताइदिनु, देशको भूगोललाई, देशको इतिहासलाई र रगतलाई माया गर्नुपर्छ भनेर सिकाउन आग्रह गरिएको भाव प्रस्तुत छ । यसमा 'तिमी' ले समग्रमा नेपाली नागरिकलाई र 'तिम्ना नानीहरू' ले समग्रमा नेपालका साना बालबालिकालाई सङ्केत गरेका छन् । प्रस्तुत वाक्यबाट हाम्रा वीर पुर्खाले रगत बगाएर तथा बलिदानी दिएर देशको अस्तित्व र पहिचान जोगाएका हुनाले आज हामीले गर्वका साथ बाँच्न पाएको छौं त्यसैले रगत बगाएर इतिहास कोर्ने पौरखी पुर्खाप्रति सम्मान गर्नुपर्छ भन्ने आशय अभिव्यञ्जित भएको छ । यसमा हरेक नेपालीले देशलाई माया गर्नुपर्ने, पौरखी पुर्खाले जस्तै आवश्यक परे रगत बगाएर भए पनि देशको अस्तित्व र पहिचान जोगाउनु पर्ने अनि मात्र हाम्रो पनि अस्तित्व र पहिचान रहने, देशको भूगोल र सीमा जोगाएर राख्नु हरेक नागरिकको कर्तव्य हो र हामीले बालबालिकालाई सानै उमेरदेखि नै देशलाई माया गर्न सिकाई उनीहरूमा देशभक्ति भावना जागृत गराउनु पर्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

समग्रतः 'तिम्ना नानीहरूलाई' कविताले देशका हरेक नागरिकले देशलाई माया गर्नुपर्ने, पौरखी पुर्खाले रगत बगाएर तथा बलिदान दिएर देशको भूगोल कोर्ने र इतिहास रच्ने काम गरेका, देशको अस्तित्व जोगिएको र पहिचान कायम भएको कुरामा गर्व गरी आफ्ना बालबालिकालाई पनि सानै उमेरदेखि नै देशको नाम भन्नु, लेख्न र देशको मानचित्र कोर्न सिकाउनुपर्ने, देशको भूगोल कोर्न तथा इतिहास रच्न पौरखी पुर्खाले रगत बगाएको कुरा बुझाउनु पर्ने र उनीहरूलाई देशका लागि आवश्यक पर्दा रगत बगाउन पनि तयार हुन सिकाउनु पर्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

३.३.२ 'जरसाहेबको कुकुर' कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

'जरसाहेबको कुकुर' कवितामा तात्कालीन निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था, राज्य सञ्चालकहरूमा भएको स्वार्थीपन, रवाफ देखाउने प्रवृत्ति र प्रशासनिक क्षेत्रको चाकरी गर्ने प्रवृत्ति ध्वनित भएको छ । प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त 'जरसाहेबको कुकुर' शीर्षकले ध्वन्यात्मक रूपमा दुईवटा अर्थ वा आशयलाई ध्वनित गरेको छ । व्यष्टि रूपमा यसले पञ्चायतकालीन प्रशासकहरूको स्वार्थीपन र रवाफ तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा मौलाएको चाकरी गर्ने प्रवृत्तिलाई ध्वनित गरेको छ भने समष्टीकृत रूपमा सिङ्गो राष्ट्रका सञ्चालकहरूले राष्ट्रको हितभन्दा पनि व्यक्तिगत स्वार्थ पूरा गर्नतिर लागेका, आफू सत्तामा टिकिरहन अनेक उपाय लगाउने, चम्चे वा भरौटेहरू पालेर राख्ने तथा उनीहरूको जस्तोसुकै घृणित कामको पनि विरोध नगरी आफ्नो पक्षमा पार्ने प्रयत्न गर्ने गरेका राष्ट्र सञ्चालकहरूको सत्तालिप्सा र स्वार्थी चरित्रलाई अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

रचना समय र परिवेशको पृष्ठभूमिलाई हेर्दा 'जरसाहेबको कुकुर' कविताले देशमा तात्कालिक अवस्थामा विद्यमान राजनीतिक एवम् प्रशासनिक चरित्र वा प्रवृत्तिमाथि व्यङ्ग्य गरेको छ । एउटै पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित प्रस्तुत कवितामा २०३५ सालमा निर्दलीय व्यवस्थाका विरुद्ध तथा बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापनार्थ भएको विद्यार्थी आन्दोलन, २०३६ मा जनमतसङ्ग्रहको घोषणा भएपछि बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पक्षमा उभिएका राजनीतिज्ञ तथा नागरिकहरू अत्यन्तै खुसी भएका तर अन्ततः निर्दलीय व्यवस्थाले नै बहुमत प्राप्त गरेको र पुनः पञ्चायती व्यवस्था नै कायम भएपछि पनि देशमा पञ्चायती व्यवस्थाका शासक तथा प्रशासकहरूमा स्वार्थी प्रवृत्ति र रवाफ कायमै रहेको, चाकरी गर्ने प्रवृत्ति भाङ्गिएको यथार्थता अभिव्यञ्जित छ । यसमा स्वार्थी शासकहरूले आफ्नो शासनसत्ता टिकाइराख्न अनेक उपाय अपनाउने गरेका, तात्कालिक शासक तथा कर्मचारीहरूको भ्रष्ट, गैरजिम्मेवार प्रवृत्ति र व्यवहारका कारण नागरिकले स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न नपाएका र उनीहरूको जीवन कष्टकर बनेको आशय ध्वनित भएको छ ।

ऋतु परिवर्तन हुनु, हावा बहनु, नदी बग्नु, भाले वास्नु, चराहरू चिरविराउनु, आकाशमा बादल लाग्नु, रातमा तारा लाग्नु/देखिनु, बगैँचामा फूलहरू फुल्नु, फाँटमा बाली लहलहाउनु, सूर्य उदाउनु र अस्ताउनु, गौँथलीले गुँड बनाउनु, आमाहरूले आफ्ना कलिला छोराछोरीलाई च्यापेर हिँड्नु, बालबालिकाले तोते बोली बोल्दै खेल्नु प्राकृतिक तथा

स्वाभाविक प्रक्रिया हुन् । यस्ता प्राकृतिक तथा स्वाभाविक प्रक्रियालाई समेत शासकहरूले नरुचाएका, उनीहरूले आफ्ना चम्चेहरूको प्रयोग गरेर नागरिकमाथि नियन्त्रण गरेका भन्ने ध्वन्यार्थ प्रस्तुत कवितामा अभिव्यञ्जित छ । सत्तामा रहेका शासकहरू नै स्वार्थी र निरङ्कुश बनेका, उनीहरूका भरौटेहरूको पनि शासककै जस्तो चरित्र र काम गर्ने प्रवृत्ति रहेको, शासकलाई रिभाउने कोसिस गर्दै नागरिकमाथि नियन्त्रण तथा दुर्व्यवहार गरिरहेका तर शासकहरूलाई आफ्ना भरौटेहरूको चाकरी मन पर्ने गरेको जसले गर्दा नागरिकहरू चपेटामा परेका र उनीहरूको अधिकार कृण्ठित हुन पुगेको आशय ध्वनित भएको छ ।

समग्रमा 'जरसाहेबको कुरुर' कविताले नेपालको पञ्चायतकालीन निरङ्कुश राज्यव्यवस्था, प्रशासनिक क्षेत्रको चाकरी गर्ने गैरजिम्मेवार र भ्रष्ट प्रवृत्ति, राज्य तथा प्रशासनिक क्षेत्रद्वारा नागरिकको स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न पाउने अधिकारमाथिको नियन्त्रण आदिका कारण नागरिकहरूले कष्ट भोग्नु परेको आशय ध्वनित भएको छ । यस कवितामा पञ्चायतकालीन शासक तथा कर्मचारीहरू र तिनका समर्थकहरूको रवाफ र स्वार्थी प्रवृत्ति अभिव्यञ्जित भएको छ भने नागरिकहरूको निरीहता र कष्टकर अवस्था पनि अभिव्यञ्जित भएको छ ।

३.३.३ 'यसरी एउटा राष्ट्र बाँच्ने बहाना गर्छ' कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

'यसरी एउटा राष्ट्र बाँच्ने बहाना गर्छ' कवितामा पञ्चायतकालीन नेपालको राजनीतिक, प्रशासनिक तथा राष्ट्रिय सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । उक्त समयसन्दर्भ, राजनीतिक पृष्ठभूमि र कवितामा उल्लिखित नेपालका नदीनाला, हिमाल, आदिजस्ता प्राकृतिक पक्ष र काठमाडौँ उपत्यकाको अव्यवस्थालाई समेत देखाउँदै विदेशीसँग अनुदान सहयोग तथा ऋण मागिरहेको सन्दर्भले अनेक बहाना बनाएर विदेशीहरूसँग अनुदान तथा ऋण माग्ने र राष्ट्र चलाएको भैं देखाउने शासकहरूको कुरूप पक्षलाई प्रस्तुत कवितामा व्यञ्जनाको विषय बनाइएको छ ।

प्रस्तुत कविताको शीर्षक स्वयम् व्यञ्जनात्मक रहेको छ । यसले अभिधेयार्थमा एउटा राष्ट्र वा देशले बाँच्ने बहाना गरेको कुरालाई जनाए पनि प्रस्तुत कवितामा राष्ट्र सञ्चालन गर्ने शासकहरूले देशका विविध कुरालाई देखाएर देश विकासको बहाना बनाउँदै विदेशीहरूबाट अनुदान तथा ऋण सहयोग लिने गरिएको सन्दर्भबाट त्यसरी विदेशीसामु भुकेर हात थापेर राष्ट्रिय स्वाभिमान नै बेचेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

लामाछोटा गरी तीनवटा पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित प्रस्तुत कवितामा देश चलाउन विदेशीसँग अनुदान-सहयोग मागेको विषयलाई मूल रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कविता रचनाको पृष्ठभूमि र समयसन्दर्भलाई हेर्दा कविताले पञ्चायती व्यवस्था कायम रहेको, राष्ट्रप्रमुखका रूपमा रहेका राजा र उनीद्वारा नियुक्त अन्य शासकहरू मिलेर विदेशीहरूसँगबाट अनुदान तथा ऋण सहयोग भित्र्याउने कार्यको थालनी भएको विषयलाई ध्वनित गरेको छ । प्रस्तुत कविताको पहिलो पङ्क्तिपुञ्जमा नेपालका हिमशृङ्खला तथा उच्च हिमशिखरहरू देखाउँदै तीनतारे होटल खोल्ने इच्छा भएको तर आर्थिक अभावका कारण नसकेको बहाना बनाउँदै विदेशीलाई ऋण दिन आग्रह गरिएको सन्दर्भ प्रस्तुत छ । यसबाट सर्वोच्च शिखर सगरमाथालगायत अन्य उच्च हिमशिखरहरू भएका कारण विश्वमा नेपालको छुट्टै पहिचान बनेको, यिनै हिमशिखरलाई देखाएर विदेशीलाई आकर्षित गर्ने र अनुदान तथा ऋण सहयोग माग्ने काम भएको, आफ्नो इज्जत र प्रतिष्ठा तथा स्वाभिमान बेच्ने वा गिराउने काम गरिएको भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । दोस्रो पङ्क्तिपुञ्जमा नेपालका प्रमुख नदीहरू कोशी, गण्डकी र कर्णालीलाई देखाई विजुली निकाल्ने लक्ष्य राखिएको तर पैसा नभएको भन्दै विदेशी अतिथिलाई केही सहयोग दिन आग्रह गरिएको सन्दर्भ उल्लेख छ । यसरी आफ्ना प्रमुख नदी देखाई अनुदान माग्नुलाई कविले आक्रोशित हुँदै 'नदी बिक्री' को संज्ञा दिएका छन् । यसमा नदीलाई महत्त्व दिई अञ्चलका नामसमेत राखिएको भए पनि तिनै नदीलाई देखाएर विदेशीसँग अनुदान माग्नु भनेको नदी बेच्नुसरह हो भन्ने आशय ध्वनित भएको छ । तेस्रो पङ्क्तिपुञ्जमा नेपालमा आएका विदेशी पाहुनालाई देशको राजधानीसमेत रहेको काठमाडौँ उपत्यकामा काठमाडौँ, ललितपुर र भक्तपुर तीनवटा जिल्ला रहेका, शौचालय, ढल निकासलगायत नगर सरसफाइ र व्यवस्थापनको अभियान थाल्ने कार्यक्रम रहेको कुरा गर्दै विदेशी पाहुनासँग अनुदान मागिरहेको सन्दर्भबाट आफ्नो देशलाई व्यवस्थित नगर्ने, उक्त अव्यवस्था र गरिबी देखाउँदै विदेशी धनी राष्ट्रसँगबाट अनुदान तथा ऋण सहयोग माग्ने गरिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

समग्रतः प्रस्तुत कवितामा विदेशीलाई नेपाल घुम्न आउन निम्तो दिने, नेपालमा आएका विदेशीहरूलाई देशका प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक आदि विभिन्न महत्त्वपूर्ण कुराहरू देखाउने र अनुदान तथा ऋण सहयोग माग्ने गरिएको, गरिबीका कारण विकासका कार्यदेखि लिएर व्यवस्थापन गर्न पनि नसकिएको बहाना बनाइएको, अव्यवस्थित र भद्रगोलको अवस्थालाई मागी खाने भाँडो बनाइएको यथार्थता ध्वनित भएको छ । प्रस्तुत कवितामा

आफ्नो देशमा भएका स्रोतकै प्रयोग गरी विकास गर्नेतर्फ ध्यान नदिइएको, देश विकासका लागि भन्दै विदेशीहरूसँग अनुदान, सहयोग तथा सापटी माग्नुले राष्ट्रिय स्वाभिमान, इज्जत र प्रतिष्ठामा आँच पुऱ्याउने काम भएको कविको असन्तुष्टि ध्वनित भएको छ । यसमा हामीले आफ्ना प्राकृतिक तथा मानवीय स्रोत साधनको सदुपयोग गरी आफैँले देशको विकास गरी राष्ट्रिय स्वाभिमान उच्च बनाएर बाँच्नुपर्ने, विदेशीसामु झुक्नु नहुने देशभक्ति भावना अभिव्यञ्जित भएको छ ।

३.३.४ 'मौन, मात्र मौन, बिलकुल मौन' कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

'मौन, मात्र मौन, बिलकुल मौन' कवितामा सहरका मान्छेहरूमा मानवता हराउँदै गएको सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यसमा सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यमान्यता कायम भइरहेको नेपाली समाजमा वैज्ञानिक आविष्कार र आधुनिकताले पनि प्रभाव पारिरहेको, बढ्दो सहरीकरणसँगसँगै मान्छे स्वार्थी बन्दै गएका, मान्छेमा मानवता हराउँदै गएको र संवेदनशीलतामा पनि ह्रास आएको आशय अभिव्यञ्जित छ ।

लामाछोटा गरी छवटा पङ्क्तिपुञ्जमा विन्यस्त प्रस्तुत कविताको पहिलो पङ्क्तिपुञ्जमा ग्लोबको मानचित्रमा एउटा राष्ट्र रहेको, उक्त राष्ट्रको मानचित्रमा अङ्कित एउटा सहर रहेको, उक्त सहरमा एउटा देवल, एउटा मस्जिद, एउटा गिर्जाघर, गीता, बाइबल, कुरान पनि रहेका थिए भन्ने सन्दर्भबाट विश्वको मानचित्रमा अङ्कित रहेको एउटा राष्ट्रको एउटा सहरमा हिन्दू, मुस्लिम र क्रिस्चियन धर्म मान्ने मान्छेहरू बसोबास गरिरहेका भन्ने आशय अभिव्यञ्जित छ । यसमा बहुधार्मिकता वा भिन्न भिन्न धर्मका मान्यता पनि अलग अलग रहेका, त्यसैले गीता, बाइबल र कुरानजस्ता धार्मिक ग्रन्थ पनि उक्त सहरमै रहेका भन्ने भावार्थ ध्वनित भएको छ । दोस्रो पङ्क्तिपुञ्जमा उक्त सहरमा संस्कृति वा सांस्कृतिक मूल्य र मान्यतासँगसँगै विज्ञान वा वैज्ञानिक आविष्कार तथा आधुनिकता दुवै सँगसँगै कायम रहेका, त्यसै वस्तुस्थितिका बीच एउटा लास देखिएको, लास एउटी आमाको भएको, आमा मरिसकेकी भए पनि लासमाथि चढेर एउटा दूधे बालक मृत आमाका दूधका लाम्टाहरू चुस्दै गरेको सन्दर्भबाट सहरमा संस्कृति र विज्ञान दुवैको अस्तित्व र प्रभाव रहेको, यसैका बीच एउटी आमा वा सृष्टिको मृत्यु भएको, अबोध दूधे बालक मृत आमाकै दूधका लाम्टाहरू चुस्दै गरेको कारुणिक अवस्था ध्वनित भएको छ । यस वस्तुस्थितिबाट देशको अस्तित्व सङ्कटमा परेको, भविष्य अनिश्चित रहेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । तेस्रो

पङ्क्तिपुञ्जमा इतिहासको पुस्तक पनि रहेको, ती आमाको मृत्यु किन र कसरी भएको भन्ने स्पष्ट नभएको तर लासको प्रकृति हेरेर तिनको मृत्यु स्वाभाविक नभई कुनै अवैध पिताको बलात्कारद्वारा भएको, कालगतिले नभई अकालमा मरेकी, सृष्टिमाथि धावा बोल्ने हत्याराबाट उनको हत्या भएको भन्ने सन्दर्भबाट मान्छेमा स्वार्थीपन बढ्दै गएको, मानवीयता हराउँदै गएको, अवैध, स्वार्थी र देशद्रोही व्यक्तिहरूद्वारा देशको अस्तित्व नै सङ्कटमा परेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यसका साथै यसमा शक्तिशाली र सत्तामा रहेका व्यक्तिहरूको मात्र इतिहास लेखिने गरेको, कमजोरका इतिहासमा नाम पनि उल्लेख नगरिने, सत्ता र शक्तिको आडमा यथार्थतालाई तोडमोड गरेर पनि शक्तिशालीका पक्षमा इतिहास लेखिने गरेको आशय व्यञ्जित भएको छ ।

प्रस्तुत कविताको चौथो पङ्क्तिपुञ्जमा एउटा देश र उक्त देशको छातीमा एउटा बस्ती पनि रहेको, घण्टाघरले समयको सङ्केत पनि गरिरहेको तर आमाको मृत्यु कहिले र कसरी भएको भन्ने उल्लेख गर्न नसकेको, आमाको अस्तित्व रहनुजेल ममता, स्नेह, आस्था र विश्वास रहेका तर आमाको मृत्युसँगसँगै ममता, स्नेह, आस्था र विश्वास सबै मरेर गएका भन्ने भाव प्रस्तुत छ । यसमा मान्छेहरूमा माया-ममता, स्नेह, आस्था र विश्वास हराउँदै गएको, समय परिवर्तनसँगै मान्छेहरू स्वार्थी बन्दै गएका भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । पाँचौँ पङ्क्तिपुञ्जमा सहर भनिए पनि त्यहाँ सभ्यता नभएको, मान्छेहरूमा मानवता नभएको, आलिसान महलहरू भए पनि गरिबले आश्रय नपाएका, गोदामघरहरूमा खाद्यान्न भण्डारण गरिएको भए पनि सबै पैसामा बिकने भएकाले गरिबहरूले आहारा नपाएका र भोकभोकै बस्न बाध्य भएका भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । साथै यस पङ्क्तिपुञ्जमा उक्त सहरमा अल्लाहको प्रतीक आयातुल्लाह, शान्तिको प्रतीक गौतम, अहिंसाको प्रतीक गान्धी, हिन्दू धर्मको गीता, क्रिस्चियन धर्मको बाइबल मुस्लिम धर्मको कुरानका साथै संस्कृति र विज्ञानको अस्तित्व एकै साथ रहेको तथा नागरिकहरूमाथि घरी घरी अतिक्रमणको साइरन बजाउने लाज नभएको एउटा गतिछाडा राष्ट्र पनि थियो भन्ने सन्दर्भबाट समाजमा विभिन्न धर्म र संस्कृति अपनाउने मान्छेहरूको बसोबास रहेको, संस्कृतिको अस्तित्वसँगसँगै विज्ञानले पनि प्रभाव पारेको, जसले गर्दा सामाजिक मूल्य-मान्यता र संस्कृति प्रभावित भएको, मान्छेहरूको मानसिकता र व्यवहारमा पनि परिवर्तन आएको अर्थ ध्वनित भएको छ । यसका साथै नागरिकको स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न पाउने अधिकारमाथि राष्ट्रसञ्चालकहरूले नियन्त्रण गरिरहेका र नागरिकले आफ्नो मौलिक अधिकार उपभोग गर्न नपाएका भन्ने

ध्वन्यार्थ पनि अभिव्यञ्जित छ । छैटौँ पङ्क्तिपुञ्जमा अकालमा मर्न बाध्य बनेकी तथा अवैध व्यक्तिद्वारा मारिएकी आमाको मृत्युका बारेमा अदालत मौन बसेको, मृत महिलाले न्याय नपाएकी, अनाथालय भए पनि तिनको टुहुरो बालकले आश्रय नपाएको, पाठशाला भए पनि उक्त बालकका लागि शिक्षाको अवसरको सुनिश्चितता नभएको सन्दर्भबाट आश्रय, शिक्षा र न्याय सत्ता र शक्तिमा रहेकाहरू तथा सम्पत्तिवालका लागि मात्र हुन पुगेका, गरिबले आश्रय नपाएका, न्याय पनि नपाएका, शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित हुनुपरेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

समग्रतः प्रस्तुत कवितामा मान्छे स्वार्थी र क्रुर बन्दै गएका, मान्छेमा मानवता हराउँदै गएको, हत्याहिंसाका घटना बढेका, अपराधीले सजाय नपाएका, अदालत र न्यायकर्मी सत्ता, शक्ति र पैसामा बिक्त थालेका कारण गरिबले न्याय नपाएका, शिक्षा पनि धनी र शक्तिशालीको पहुँच भएको, गरिब तथा निरीह नागरिकले शिक्षाको उज्यालोबाट वञ्चित हुनुपरेको, टुहुरा तथा असहाय बालबालिकाले आश्रय नपाएका, शासकहरू राजसी ठाँट मात्र देखाउने, आफ्नो खुसी तथा स्वार्थ मात्र पूरा गर्न प्रयासरत रहेका र नागरिकको स्वतन्त्रता खोस्न पनि पछि नहटेका, जसले गर्दा नागरिकले स्वतन्त्र र न्यायपूर्ण जीवन बाँच्न नपाएका भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

३.३.५ 'यो पनि कुरैकुराको वर्ष हो' कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

'यो पनि कुरैकुराको वर्ष हो' कविताले सन् १९७९ लाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घले 'अन्तर्राष्ट्रिय बालवर्ष' का रूपमा मनाउने योजना बनाएको र नेपाल पनि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य राष्ट्र भएकोले राष्ट्रसङ्घको उक्त योजनालाई स्वीकार्दै अन्तर्राष्ट्रिय बालवर्ष मनाउने तयारी गरिरहेको परिवेशलाई ध्वनित गरेको छ र सोही परिवेश नै कविताको ध्वनि निर्धारक पृष्ठभूमिका रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत कविताको 'यो पनि कुरैकुराको वर्ष हो' शीर्षकले विगतका वर्षहरूमा पनि विभिन्न नामका वर्षहरू तामभ्रामका साथ मनाइएको तर त्यसरी मनाइए पनि वास्तविकता वा यथार्थता परिवर्तन नभएको, अवस्था जस्ताको त्यस्तै रहेको, यो वर्ष 'बालवर्ष' भनेर मनाउन लागिएको भए पनि यसरी दिवस मनाउँदैमा बालबालिकाको अवस्था नफेरिने आशयलाई व्यञ्जित गरेको छ ।

लामाछोटा गरी जम्मा तीनवटा पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित प्रस्तुत कविताको पहिलो पङ्क्तिपुञ्जमा प्रत्येक वर्षलाई कुनै न कुनै वर्षका रूपमा मनाउने गरिएको तर 'पुरानो

बोतलमा नयाँ रक्सी' भन्ने अङ्ग्रेजी उखानजस्तै हुन पुगेको, साइनबोर्ड टङ्ग्याएर र कार्यक्रम गरेर मनाउने गरिएका 'वर्ष' तथा 'दिवस' ले वास्तविक अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन नसकेको आशय व्यञ्जित छ । यसमा विगतका वर्षहरूमा मनाइएका अन्य वर्ष वा दिवसहरूमा जस्तै यसपालि पनि 'अन्तर्राष्ट्रिय बालवर्ष' मनाउन लागिएको, यसरी 'वर्ष' मनाउनु बसिबियाँलो, बहाना तथा निहूँ मात्रै भएको कविको असन्तुष्टि व्यञ्जित भएको छ । दोस्रो पङ्क्तिपुञ्जमा विगतका वर्षहरूमा मनाइएका 'वर्ष' हरूजस्तै यस वर्ष पनि बालवर्ष मनाउन लागिएको, बालवर्ष अखबारमा समाचार छापेर, रेडियो र टेलिभिजनमा मुख्य समाचार बनाएर, मञ्चहरूमा उद्घोषण, उद्घाटन लिएर, भव्य महलका भित्ताहरूमा पोस्टर र पर्चा भएर आएको सन्दर्भबाट बालवर्ष अनेक कार्यक्रम गरी, पोस्टर र पर्चा टाँसेर, उद्घाटन र भाषण गरेर पत्रिकामा समाचार छपाएर, रेडियो र टेलिभिजनमा समाचार प्रसारित गरेर मनाउन लागिएको तर त्यस्तो तामझामले मात्रै बालबालिकको अवस्थामा सुधार ल्याउन नसकिने आशय ध्वनित भएको छ ।

प्रस्तुत कविताको तेस्रो पङ्क्तिपुञ्जमा सदस्य राष्ट्र भएकाले नेपालमा पनि विगतका वर्षमा जस्तै यसपाला पनि बालवर्ष आफ्नो देशमा धकेलिँदै आउन लागेको र स्वागत गर्नु परेको, खोपिएका पोस्टर पढ्नुपर्ने, भरिएका नारा सुन्नुपर्ने, अखबारका समाचारमा हेर्नुपर्ने, जुलुसमा सामेल भएर नारा लगाउनुपर्ने, रङ्गीन ध्वजापताकाले सजाइएका मञ्चहरूमा चढेर कुर्लनुपर्ने बाध्यता रहेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । मञ्चमा उक्लेर बालबालिकाका अभिभावकलाई आफ्ना नानीहरूलाई पौष्टिक आहारा खुवाउन, सुकिला लुगा लगाइदिन, पाठशाला पठाउन, रङ्गशाला पठाउन आग्रह गर्नुपरिहेको तर यथार्थमा एक छाक पीठो खुवाउन, शरीर ढाक्ने कपडा किनेर लगाइदिन, पाठशालाको फिस तिर्न, विरामी पर्दा औषधि किनेर खान दिन नसक्ने बाबुआमाहरूलाई त्यस्ता राम्रा नाराले मात्रै केही गर्न नसक्ने अर्थात् उनीहरूको अवस्थामा परिवर्तन आउन नसक्ने आशय अभिव्यञ्जित छ । गरिबका छोराछोरीले पेटभरि खान, शरीर ढाक्ने कपडा लगाउन, पाठशाला गएर पढ्न र रङ्गशाला गएर खेलन पाए होनहार मान्छे बन्न सक्ने भए पनि आर्थिक अभावले उनीहरूले त्यस्तो अवसरबाट वञ्चित हुनुपरेको, खानु, लाउनु र शिक्षा आर्जन गर्नुजस्ता आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न नै कठिनाइ पर्ने गरेको, रङ्गशाला गएर खेल्नेजस्ता मनोरञ्जनको अवसरबाट पनि वञ्चित हुनु परेको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ । यसरी नारा लगाएर, पोस्टर टाँसेर, उद्घाटन तथा भाषण गरेर बालवर्ष मनाएर उल्लिखित गरिब बालबालिकाको

जीवनावस्थामा परिवर्तन नआउने, उनीहरूका लागि साँच्चिकै बालवर्ष मनाउने हो भने नारा, कुरा, पोस्टर, भाषण र उद्घोषण गरेर होइन रोटी, भोटो, किताब, ओखती दिने व्यवस्था गरेर, पाठशाला र रङ्गशाला जाने अवसर दिएर मनाउनुपर्ने अनि मात्र उनीहरूको अवस्थामा सुधार आउने, बालवर्ष मनाएको सार्थकता हुने ध्वन्यार्थ यसमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

समग्रतः प्रस्तुत कवितामा विभिन्न धनी देशको नक्कल गर्ने, सदस्य राष्ट्र भएका कारण संयुक्त राष्ट्रसङ्घले घोषणा गरेका वर्ष वा दिवसहरू मनाउने तयारी गर्ने, त्यसका लागि आएको अनुदान कार्यक्रम गरेर सिध्याउने, पोस्टर टाँसेर, नारा लगाएर, जुलुस निकालेर, उद्घाटन र भाषण गरेर वर्ष वा दिवस मनाउने गरिएको, यसरी वर्ष वा दिवस मनाएर मात्रै नहुने, आफ्ना आधारभूत आवश्यकता पनि पूरा गर्न नसक्ने गरिबलाई नारा बाँडेर, पम्पेट टाँसेर देखाएर, कार्यक्रम गरी भाषण सुनाएर बालवर्ष मनाएर नभई उनीहरूलाई राज्यका तर्फबाट अनुदान-सहयोग दिनुपर्ने, उनीहरूलाई विभिन्न अवसर दिएर अधि बढाउन सकिने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

३.३.६ 'माथि को हुनुहुन्छ ?' कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

'माथि को हुनुहुन्छ ?' कविताले मूल रूपमा सन् १९८० को दशकताका विश्वकै शक्तिशाली राष्ट्रहरू अमेरिका र रुसका बीच चलिरहेको शीतयुद्ध, दुवै शक्तिशाली राष्ट्रहरूले शक्तिका आडमा अन्य राष्ट्रहरूमाथि दबदबा कायम राख्न खोजेका कारण तिनको चपेटामा परेका साना तथा गरिब राष्ट्रहरूले कष्ट तथा पीडा भोग्नु परेको वस्तुस्थितिलाई व्यञ्जित गरेको छ । यसका साथै यस कविताले देशमा विद्यमान तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्थाको निरङ्कुशता तथा कठोरता र नागरिकका बाध्यता तथा निरीहतालाई पनि अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

प्रस्तुत कविताको शीर्षक 'माथि को हुनुहुन्छ ?' ले अभिधेयार्थमा तल रहेको वा भएको कुनै व्यक्तिले आफूभन्दा माथि को रहेछ वा बसिरहेको रहेछ भनेर जान्न वा थाहा पाउनका लागि प्रश्न सोधिरहेको जनाउने भए तापनि कविताको रचनागत पृष्ठभूमि, तात्कालीन राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश र कवितामा वर्णित विषयवस्तुका आधारमा हेर्दा प्रस्तुत शीर्षकले समष्टिमा संसारकै शक्तिशाली राष्ट्रहरू र तिनले अन्य राष्ट्रहरूलाई आफ्ना अधीन वा नियन्त्रणमा ल्याउन तथा समर्थक बनाउनका लागि गरेको दुष्प्रयास

जसका कारण गरिब र कमजोर राष्ट्रहरूले भेल्लु परेको कष्ट र व्यष्टिमा देशमा विद्यमान तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्थाका शासकहरूको ठाँट र दबदबा र नागरिकले भोग्नुपरेको कष्ट तथा पीडालाई अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

प्रस्तुत कविता जम्मा तेईसवटा हरफहरूबाट सङ्गठित एउटै पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित छ । यस कवितामा संसारकै जग हल्लाइदिने गरी बाहिर छाडा साँढेहरू जुधिरहेका, संसारलाई नै अँध्यारो बनाउने गरी माथि काला कागहरू उडिरहेका, संसारलाई नै डढाइदिने गरी यता आगोका लप्काहरू उठिरहेका, संसारमै कोही नभएभैं गरी कलिला बालक र फूलका बोटहरू काँपिरहेका आदि जस्ता प्रतीकात्मक प्रस्तुतिबाट छाडा छाडिएका साँढेहरू जुधेभैं तँछ्छामछ्छाड गरिरहेका शक्तिशाली राष्ट्रहरूले आफ्नो शक्ति प्रदर्शन गर्दै गरिब र साना राष्ट्रहरूलाई आफ्नो पक्षमा पार्ने, नियन्त्रणमा राख्ने, शासन चलाउने प्रतिस्पर्धा नै चलन थालेको जसले गर्दा हत्याहिंसाका घटनाहरू बढेका, गरिब र साना राष्ट्रहरूले पराधीन बन्न बाध्य हुनुपरेको, तिनको भविष्य अन्योलपूर्ण तथा अनिश्चित बनिरहेको आशय ध्वनित भएको छ । त्यसैगरी देशमा विद्यमान पञ्चायती व्यवस्था, पञ्चायती व्यवस्थाका शासक तथा प्रशासकहरूको निरङ्कुशता तथा स्वार्थी प्रवृत्ति र उनीहरूको ठाँट तथा रवाफ, नागरिकलाई पञ्चायती व्यवस्थाप्रति बफादारिता देखाउन बाध्य पारिएको र नागरिकका हक अधिकार खोसिएको, जसले गर्दा देशको भविष्य पनि अन्धकारमय बन्न पुगेको भाव ध्वनित भएको छ । यस कवितामा सम्पत्ति, सत्ता र शक्तिका हिसाबले सम्पन्न वा माथि भएकाहरूले पनि आफ्नो स्वार्थ पूर्तिका लागि आफूभन्दा तल रहेका वा कम शक्तिशाली, साना र गरिब राष्ट्र तथा व्यक्तिहरूको अधिकार खोस्नु नहुने, उनीहरूलाई पनि स्वतन्त्र र स्वाधीन भएर बाँच्न दिनुपर्ने आशय व्यञ्जित छ । यसमा सम्पत्ति, सत्ता र शक्तिका हिसाबले तल परेका राष्ट्र तथा व्यक्तिहरूले पनि आफूमाथि भइरहेको अन्याय, अत्याचार र शोषण सहेर नबसी आफ्नो हक अधिकारका लागि विद्रोह गर्नुपर्ने र शिर ठाडो गरी बाँच्ने प्रयत्न गर्नुपर्ने भाव पनि अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यसैगरी यसमा जस्तोसुकै भए पनि एउटा मानवले अर्को मानवलाई मानवकै रूपमा हेर्नुपर्ने र समान व्यवहार गर्नुपर्ने मानवतावादी विचार पनि ध्वनित भएको छ । यसमा जो जहाँ हुनुहुन्छ त्यहीँबाट हेर्ने, माथि कोही हुनुहुन्छ भने माथिबाट हेर्ने, भित्र कोही हुनुहुन्छ भने ढोका खोलेर हेर्ने, तल कोही हुनुहुन्छ भने शिर उठाएर हेर्ने, गाउँमा कोही हुनुहुन्छ भने हेर्ने, देशमा कोही हुनुहुन्छ भने हेर्ने, संसारमा कोही हुनुहुन्छ भने हेर्ने भन्दै कविले माथि भएका, तल रहेका, गाउँमा

बसिरहेका, सहरमा बसिरहेका, देशमा बसिरहेका र देश हाँकिरहेका तथा संसारभर बसोबास गर्ने सम्पूर्ण मानव जातिलाई भकभक्याउने प्रयत्न गरेका छन् । सबैले आफूलाई र अर्कोलाई नियाल्न सक्नुपर्ने, सबैले एकअर्कोलाई भेदभाव, अन्याय, शोषण नगरी समान व्यवहार गर्नुपर्ने अनि मात्र यो संसार सुन्दर र संसारका मानव सबैले सन्तोषको सास फेरेर स्वतन्त्र जीवन बाँच्न पाउँछन् भन्ने मानवतावादी विचार यस कवितामा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

‘माथि को हुनुहुन्छ ?’ कवितामा समग्रतः संसारका सबै मानवले स्वतन्त्र जीवन बाँच्न पाउनुपर्ने, कसैले पनि आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न अर्कोको हक अधिकार खोस्न नहुने, शक्तिका आडमा अरुमाथि अन्याय र थिचोमिचो नगरी सिङ्गे मानव समुदायको हितमा काम गर्नुपर्ने कविको मानवतावादी विचार अभिव्यञ्जित भएको छ ।

३.३.७ ‘सुगा र नागरिक’ कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

‘सुगा र नागरिक’ कवितामा पञ्चायती व्यवस्थाकालीन राजनीतिक परिवेशलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । उक्त समयसन्दर्भ, कविको वैचारिक-राजनीतिक पृष्ठभूमि र कवितामा उल्लिखित पिँजराभिन्न राखिएको सुगाको अवस्थासँग नागरिकलाई दाँजिएको र सुगा र नागरिक दुवैको अवस्था उस्तै रहेको, सुगाजस्तै नागरिकलाई पनि नियन्त्रणमा राखिएको आदि सन्दर्भले पञ्चायती शासन व्यवस्थाका कठोर तथा कुरूप पक्षलाई नै प्रस्तुत कवितामा व्यञ्जनाको विषय बनाइएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत कविताको ‘सुगा र नागरिक’ शीर्षकले अभिधेयार्थमा सुगा र नागरिकको सामान्य अवस्थालाई बुझाए पनि प्रस्तुत कवितामा स्वतन्त्र ढङ्गले वनजङ्गलमा विचरण गर्ने पक्षी सुगालाई नबाब साहेबद्वारा आफ्नो सोख तथा खुसीका लागि पिँजरामा राखी आफ्ना विरक्त लागदा क्षणहरूमा सुगालाई पिँजराभिन्नैबाट विभिन्न शब्द तथा वाक्य कण्ठ पारी भन्न लगाएर मनोरञ्जन लिएजस्तै अवस्था र बाध्यता नागरिकको भएको, शासकले आफ्नो खुसीका लागि नागरिकको स्वतन्त्र भएर बाँच्न पाउने अधिकारमाथि अड्कुश लगाएका, आफू मात्र खुसी हुन खोजेका र आफ्नो खुसीका लागि नागरिकलाई प्रयोग गरिरहेका छन् भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

एउटै पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित प्रस्तुत कविता सूक्ष्म आख्यानात्मक रूपमा प्रस्तुत छ । कविताको समाख्याता 'म' पात्रले आफू नागरिक भएको र आफूलाई पिँजरामा राखिएको सुगालाई जस्तै नियन्त्रणमा राखिएको भन्ने विचार व्यक्त गरेको छ । यसमा सौखिन/सोखिन राजाले दरबारमा बुट्टेदार पिँजराभिन्न सुगालाई पालेका, सुगालाई आफ्ना चाहनाअनुसारका कैयौँ शब्द तथा वाक्य कण्ठ पार्न लगाइएको, मन लागे पनि नलागे पनि जबरजस्ती सिकाइएका ती शब्द तथा वाक्य बोल्दै दरबारका सदस्यहरू र आउने पाहुनाहरूको मन बहलाई मनोरञ्जन प्रदान गरिदिनुपर्ने बाध्यतामा सुगालाई पारिएको, वनजङ्गलमा यत्रतत्र डुलेर स्वतन्त्र जीवन बाँच्ने पक्षी सुगालाई साँघुरो पिँजराभिन्न थुनिएको, राजा र दरबारका अन्य सदस्यहरूले सुगाका इच्छा तथा चाहनाको ख्यालै नगरी आफ्ना मात्र चाहना पूरा गर्न खोजेका भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दै यसबाट 'म' ले पनि सुगाकै जस्तो अवस्था भोग्नु परेको आशय अभिव्यञ्जित भएको छ । प्रस्तुत कवितामा 'म' लाई पनि दरबारियाले नियन्त्रणमा राखेका, उनीहरूले भनेअनुसार देश, राष्ट्रियता र राष्ट्रिय विभूतिका कुरा कण्ठ पार्न बाध्य हुनुपरेको, आफ्नै देशको सीमाभिन्नै बसिरहेको भए पनि स्वतन्त्रताको महसुस गर्न नपाएको, पिँजराभिन्न पालिएको सुगाको जस्तै अवस्था आफूले भोग्नु परेको भन्ने महसुस भएको, देशको नागरिक भनेर हातमा नागरिकता थमाइएको भए पनि नागरिकका रूपमा अधिकार उपभोग गर्न नपाएको अनुभूति 'म' ले गरेको छ । यसरी कवितामा आख्यानात्मक रूपमा आएका घटनाक्रमलाई गहिरिएर हेर्दा तात्कालिक परिवेशमा राष्ट्रप्रमुखका रूपमा रहेका राजा र राजपरिवारले नागरिकलाई स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न नदिएका, आफ्ना चाहनाअनुरूप नागरिकलाई चलन बाध्य पारेका, सोही बमोजिम निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था लादिएको, राजा, राजपरिवार र पञ्चायती व्यवस्थाप्रति बफादारिता देखाउन बाध्य पारिएको, नागरिकका चाहना, खुसी र अधिकारका कुराप्रति बेवास्ता गरिएको ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ ।

प्रस्तुत कविताले समग्रतः तात्कालिक परिवेशमा कायम रहेको पञ्चायती व्यवस्था, सत्ताको केन्द्रमा रहेको राजतन्त्र, दरबारिया शक्ति र नागरिकमाथिको नियन्त्रण, निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाका कारण नागरिकले पिँजराभिन्न थुनिएको अनुभूति गरिरहेका, शासकले भनेअनुसार काम गर्न र सत्तासीनहरूको विरोध र विद्रोह गर्न नसकी निरीह जीवन बाँचिरहेका भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

३.३.८ 'भारी बिसाउने हो कि भरिया दाइ !' कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

'भारी बिसाउने हो कि भरिया दाइ !' कविता देशमा विद्यमान पञ्चायती शासन व्यवस्था, दरबारियाहरू र पञ्चायती व्यवस्थाका शासक तथा प्रशासकहरूको ठाँट, उनीहरूको स्वार्थी प्रवृत्तिका कारण समाजमा कायम वर्गभेद, उच्चवर्गीयले निम्नवर्गीयप्रति अन्याय र शोषण गरेका, गरिब नागरिकमा चेतनाको कमीका कारण निरन्तर परिश्रम गरिरहने गरिबकै जीवनस्तर माथि उठ्न नसकेको, गरिबहरू विभिन्न समस्या, पीडा तथा कष्ट भेट्दै जीवनयापन गर्न बाध्य भइरहेको तात्कालिक अवस्था नै कविताको व्यञ्जनाको विषय रहेको छ ।

प्रस्तुत कविता कविप्रौढोक्तियुक्त एकालापिय समाख्यानात्मक संरचनामा संरचित छ । यस कवितामा सम्बोधक र सम्बोधित गरी दुई पात्र रहेका छन् । यसमा सम्बोधक समाख्याता 'म' पात्र रहेको छ भने सम्बोधित पात्रका रूपमा उच्च आदरार्थीयुक्त 'दाइ' वा 'भरिया दाइ' को प्रयोग गरिएको छ तर 'भरिया दाइ' लाई मध्यम आदरार्थीयुक्त 'तिमी' सर्वनामले पनि सम्बोधन गरिएको छ र हिँड्यौ, गन्यौ, पुगेनौ जस्ता मध्यम आदरार्थी क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । सम्बोधकद्वारा सम्बोधित 'भरिया दाइ' पात्रले आफ्नो काँधमाथि दुनियाँलाई हालेर निकै हिँड्यौ, तिम्रो बुई चढेर कोही सगरमाथा, कोही समुद्रपार, कोही अस्पताल, कोही मन्दिर, कोही सहर, कोही संसद् पुगे तर तिमी पुगेनौ यद्यपि हिँडिरह्यौ, काँधमाथि संसार बोकेर उकाली-ओराली हिँड्यौ, आफ्नै पाइतालाले कुल्चेको भुईँ पसिनाले भिजाउँदै, भोकलाई पटुकाले बेस्सरी कसेर, तिर्खालाई थुकले निलेर, सप्लै जीवन अर्काका नाममा सुम्पेर हिँडिरह्यौ आदि व्यञ्जनात्मक सन्दर्भबाट उक्त सम्बोधित पात्र आर्थिक अवस्था कमजोर भएको, आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न ज्यालादारीमा भारी बोक्ने तथा अन्य काम गर्न बाध्य भएको, निरन्तर परिश्रम गरे पनि परिश्रमको उचित मूल्य नपाएका कारण पेटभरि खान, शरीर ढाक्ने लुगा लगाउन र बस्ने बासको व्यवस्था गर्नसमेत नसकी कष्टकर जीवन बाँच्न विवश निम्नवर्गीय चरित्रको प्रतिनिधि पात्र हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसमा सम्बोधक 'म' पात्र सम्बोधित 'भरिया दाइ' पात्रका जीवनका कष्ट, बाध्यता तथा विवशताको द्रष्टा, समाजमा व्याप्त वर्गभेदको विरोधी, निम्नवर्गीयप्रति सहानुभूति राख्ने मानवतावादी विचार भएको चरित्रका रूपमा देखा परेको छ ।

प्रस्तुत कविताले तात्कालीन नेपाली समाजमा आर्थिक असमानता कायम रहेको सन्दर्भलाई व्यञ्जित गरेको छ । यसमा चित्रित 'भरिया दाइ' निम्नवर्गीय पात्र हो जो दैनिक जीवन गुजारा गर्न नै कठिनाइ पर्ने गरेका कारण उच्चवर्गीयको भारी बोक्ने तथा अन्य काम गरिदिन जान बाध्य भएको छ । धनी व्यक्तिहरूले उसलाई काम दिए पनि उसको परिश्रमको उचित मूल्य नदिई अन्याय र शोषण गरेका छन्, जसले गर्दा उसको जीवन कष्टकर बनेको छ । प्रस्तुत कवितामा 'भरिया दाइ' लाई पात्रका रूपमा उभ्याएर तात्कालीन नेपाली समाजको वर्गभेदलाई ध्वनित गरिएको छ । प्रस्तुत कविताले समाजमा उच्च र निम्न वर्गका मान्छेहरू बसोबास गरिरहेका, धनीले गरिबलाई काममा लगाउने तर परिश्रमको उचित मूल्य नदिई अन्याय र शोषण गरिरहेका, गरिबहरू पनि जीवन गुजारा गर्न धनीको अन्याय र शोषणलाई चुपचाप सहेर बसिरहेका तर विरोध र विद्रोहको चेतना जागृत भइनसकेको अवस्थालाई व्यञ्जित गरेको छ । यसमा वर्गीय चेतना भएको 'म' ले निम्नवर्गीय, शोषित तथा पीडित भरिया दाइलाई उसले गरेका कामहरू सम्झाउँदै ऊमाथि भएका अन्याय र शोषण खुट्याई सचेत गराउन चाहेको अर्थ ध्वनित भएको छ । यस कवितामा समाजमा रहेका गरिबलाई आधार बनाएर वा प्रयोग गरेर थुप्रै धनी व्यक्तिहरू अझै धनी भएका, देशका उच्च तह तथा पदमा उनीहरू नै पुगेका, धनीहरूकै अझ उन्नति र प्रगति भएको तर गरिब भने जस्ताको त्यस्तै अवस्थामा रहेका अर्थात् गरिबहरूको जीवनस्तर माथि उठ्न नसकेको, जबसम्म निम्नवर्गीयमा चेतना जागदैन, आफूमाथि उच्चवर्गीयले गरिरहेको अन्याय र शोषण खुट्याई त्यसका विरुद्ध आवाज उठाई विद्रोह गर्दैनन् तबसम्म वर्गभेद कायम रहिरहन्छ भन्ने ध्वन्यार्थ व्यञ्जित भएको छ ।

जम्मा चारवटा पङ्क्तिपुञ्जमा विन्यस्त प्रस्तुत कविताको पहिलो पङ्क्तिपुञ्जमा 'म' ले भारी बोकेर जीवन गुजारा गर्दै आएको निम्नवर्गीय व्यक्तिलाई 'भरिया दाइ' भनेर सम्बोधन गर्दै जीवनभर भारी बोक्यौ, अब भारी बिसाएर सुस्ताउने हो कि भन्दै उसले जीवनमा गरेको परिश्रम र भोगेको कष्टप्रद अवस्थाप्रति सचेत गराउन खोजेको आशय प्रस्तुत छ । दोस्रो पङ्क्तिपुञ्जमा 'म' ले 'भरिया दाइ' लाई उसकै बुई चढेर तथा भारी बोकाएर र काम गर्न लगाएर थुप्रै व्यक्तिहरू अघि बढिसकेका तर उसको जीवन भने जस्ताको रहेको कुरा सम्झाउँदै उसको अधिकारप्रति सचेत गराउन खोजेको भाव व्यञ्जित भएको छ । तेस्रो पङ्क्तिपुञ्जमा 'म' ले 'भरिया दाइ' ले परिश्रम गरेर पसिना बगाए पनि परिश्रमको उचित मूल्य नपाएका कारण आधारभूत आवश्यकतासमेत पूरा गर्न नसकेको

भन्दै उसलाई जागृत गर्न खोजेको भाव प्रस्तुत छ । चौथो पङ्क्तिपुञ्ज पहिलो पङ्क्तिपुञ्जकै पुनरावृत्तिका रूपमा प्रस्तुत छ । यसरी पहिलो र चौथो वा अन्तिम पङ्क्तिपुञ्जमा उही भाव प्रस्तुत गरेर कविले निम्नवर्गीय परिश्रमी व्यक्तिहरूलाई अधिकार प्राप्तिका लागि सचेत हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको आशय अभिव्यक्त छ ।

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त 'भारी बिसाउने हो कि भरिया दाइ !' शीर्षकले अभिधेयार्थमा भारी बोकिरहेको एक जना व्यक्तिलाई भारी बिसाउने हो कि, गह्रौँ भएको भए भारी बिसाएर सुस्ताउने हो कि भन्ने आशयलाई जनाएको छ भने कवितामा वर्णित विषयका सन्दर्भमा भने यसले निम्नवर्गीयले उच्चवर्गीयका धेरै भारी बोकिसकेका र उनीहरूलाई धेरै माथि पुऱ्याउन सहयोग गरिसकेका तर गरिबको जीवन भने जस्ताको त्यस्तै रहिरहेको हुनाले गरिबहरूलाई सचेत हुन, आफ्नो अधिकारको खोजी गर्न आग्रह गरिएको आशय ध्वनित भएको छ । पेट भर्न र शरीर ढाक्नकै लागि उच्चवर्गीयको काम गरिदिनु निम्नवर्गीयको बाध्यता हो तर उनीहरूको बाध्यतालाई आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेका, काम दिएजस्तो गर्ने तर पर्याप्त पारिश्रमिक नदिई अन्याय र शोषण गर्ने गरेका, मौका छोपी विभिन्न पद र प्रतिष्ठा प्राप्तमा पनि उच्चवर्गीयकै पहुँच र हालिमुहाली हुने गरेको, गरिबले भने गाँस, बास र कपासकै लागि जीवनभर सङ्घर्ष गरिरहनु परेको आशय यस कवितामा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

समग्रतः 'भारी बिसाउने हो कि भरिया दाइ !' कविताले तात्कालीन नेपाली सामाजिक वर्गभेद, उच्चवर्गीयले निम्नवर्गीयप्रति गर्ने गरेका अन्याय र शोषण, निम्नवर्गीयका कष्ट तथा पीडालाई व्यञ्जित गरेको छ । गरिबलाई काम लगाएर तथा प्रयोग गरेर धनीहरू नै देशका उच्च तह तथा पदमा पुगेका र आफ्ना मात्र स्वार्थ पूरा गर्न खोजेका कारण गरिबहरूको जीवन अझै कष्टकर बनेको, चेतनाको कमीका कारण गरिबहरू आफ्नो अधिकार उपभोग गर्नबाट वञ्चित भइरहेका, जबसम्म गरिबहरूमा चेतना जागदैन, वर्गभेदका विरुद्ध विरोध र विद्रोह गर्दैनन् तबसम्म नेपाली समाजमा वर्गभेद कायम नै रहिरहने आशय प्रस्तुत कवितामा ध्वनित भएको छ ।

३.३.९ 'सालिक होइन मान्छे' कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनि

'सालिक होइन मान्छे' कवितामा दलविहीन पञ्चायती व्यवस्थाको उत्तरार्धतिरको समयसम्म आइपुग्दा पहिले सालिकभैँ चुप लागेर सहेर बसिरहेका नागरिकहरूमा पनि

चेतना जाग्न थालेको, निरङ्कुश तथा कठोर पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध गतिविधिहरू बढ्दै गएका हुनाले काई र भ्याउ जमेकोजस्तो जमेर बसेको उक्त व्यवस्थाको अन्त्य भएर जाने र नागरिकहरूले स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न पाउनेछन् भन्ने कविको आशावादी विचार ध्वनित भएको छ ।

प्रस्तुत कविताको 'सालिक होइन मान्छे' शीर्षकमा प्रयुक्त 'सालिक' शब्दको कोशीय अर्थ धातु, ढुङ्गा, काठ आदिबाट बनाइएको कुनै व्यक्तिको प्रतिमूर्ति, प्रतिमा, सालिग भन्ने हुन्छ र 'मान्छे' शब्दको कोशीय अर्थ जैविक जातिमा मस्तिष्क तथा बुद्धिबलका कारणले सबैभन्दा श्रेष्ठ, विकसित तथा चेतनशील रूपमा रहेको र श्रमलाई सरल तथा सुगम तुल्याउन आवश्यकतानुसार हतियारको निर्माण तथा प्रयोगसमेत गर्ने स्तनपायी वर्गको दुई खुट्टे प्राणी, मनुष्य, मानिस भन्ने हुन्छ । प्रस्तुत कवितामा वर्णित विषयका सन्दर्भमा भने चेतनशील मान्छे भएर पनि अचेत सालिकजस्तो भई चुपचाप बस्न र सहन बाध्य पारिएका नागरिकहरू पनि अब सहेर नबस्ने, निरङ्कुश र कठोर पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध विद्रोह गर्ने र स्वतन्त्र जीवन बाँच्न सफल हुनेछन् भन्ने आशय यस कविताको शीर्षकले ध्वनित गरेको छ ।

एउटै पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित प्रस्तुत कवितामा वि.सं. २०१७ देखि पञ्चायती शासन व्यवस्था कायम रहेको, २०३६ को जनमतसङ्ग्रह गरेर पनि उक्त निरङ्कुश तथा कठोर व्यवस्थालाई ढाल्न नसकिएको, जनमतसङ्ग्रहमा बहुमत प्राप्त भएपछि पुनः उक्त व्यवस्था नै कायम भएको तर २०४६ सालको प्रारम्भतिर आइपुग्दा भने नागरिकहरू उक्त व्यवस्थाका विरुद्ध जागृत हुँदै गएका हुनाले उक्त व्यवस्थाको अन्त्य हुने आशय अभिव्यञ्जित छ । मान्छे चेतनशील हुन्छ र सङ्घर्ष गरेर भए पनि आफ्ना हक अधिकार प्राप्त गर्न तत्पर र सक्षम रहन्छ । यस कवितामा केही समय पञ्चायती व्यवस्थाका निरङ्कुश शासकहरूले नागरिकलाई धम्क्याएर, थर्काएर, धरपकड गरेर पञ्चायती व्यवस्थाको समर्थन गर्न, गुणगान गाउन र उक्त व्यवस्थाप्रति बफादार बन्न बाध्य पारेका भए पनि अन्ततः नागरिकले सहेर मात्र नबस्ने, खराब कुरालाई र कुव्यवस्थालाई उखेलेर फाल्न तयार र समर्थ हुनेछन् भन्ने कविको आशावादी विचार ध्वनित भएको छ । यसमा कतै काई जमेको, कतै भ्याउ उमेको भए पनि अब बर्खा खसेको र पखालिन सुरु गरेको सन्दर्भबाट पञ्चायती व्यवस्था भ्याउ र काई जमेर बसेजस्तै जमेर बसेको, शासकहरू बलपूर्वक शासनसत्ता कायम गर्न लागि परेका

भए पनि नागरिकहरू जागृत हुन थालेका अब बर्खाले काई र भ्याउ पखालेजस्तै नागरिकहरूको विरोध र विद्राहले निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाको पनि अन्त्य गर्न सक्षम हुने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित छ ।

‘सालिक होइन मान्छे’ कविताले समग्रतः पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध र लोकतन्त्रको प्राप्तिका लागि नागरिकहरूमा जागृत हुँदै गरेको चेतना, भ्याउ उम्रेको र काई जमेको जस्तै कालो मयलको रूपमा रहेको पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध नागरिकहरू एकजुट भई विद्रोह गर्ने र लोकतन्त्रको स्थापना गर्न सफल हुने कविको आशावादी विचार र पुरानो व्यवस्था भत्काएर नयाँ व्यवस्थाको स्थापना अवश्य हुने आशय ध्वनित भएको छ । प्रस्तुत कवितामा निरङ्कुश र कठोर शासन चलाउने शासकहरूले केही समय राज गरे पनि नागरिकहरूको समूह नै विद्रोहमा उत्रिएपछि त्यस्ता शासकको पनि केही नलाग्ने अन्ततः शासन व्यवस्था परिवर्तन भएरै छाड्ने आशय पनि यसमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

३.४ निष्कर्ष

यो परिच्छेद *मीनबहादुर विष्टका कविता (२०६०)* कवितासङ्ग्रहका कवितामा प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । संस्कृत साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त ध्वनिवादी प्रस्थापनाका आधारमा विष्टको उल्लिखित कवितासङ्ग्रहका नमुना छनोट गरिएका नौवटा कवितामा भाषागत पक्षका रूपमा प्रकरणका तहमा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विश्लेषणलाई मूल विषय बनाइएको छ । विष्टका उल्लिखित कविताहरूमा कविताको रचनागत परिवेश, उक्त समयको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, प्रशासनिक आदिजस्ता बाह्य परिवेशका साथै कविको आन्तरिक वैचारिक/मानसिक परिवेश ध्वन्यार्थको निर्धारक पृष्ठभूमिका रूपमा रहेका छन् र उक्त पृष्ठभूमिलाई समेत दृष्टिगत गरी उनका कविताका प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ । उल्लिखित कविताहरूमध्ये अधिकांश कविताहरू पञ्चायती व्यवस्थाको उत्तरार्धतिर रचना भएका र तिनमा तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्था निरङ्कुश र कठोर रहेको, नागरिकले स्वतन्त्र ढङ्गले बाँच्न नपाएका, पञ्चायती व्यवस्थाप्रति असहमति जनाउन, त्यसका विरुद्ध बोल्न र लेखनसमेत नदिइएको, तात्कालिक शासकहरूको स्वार्थीपन र उनीहरूले नागरिकमाथि दमन तथा नियन्त्रण गर्न गरेको दुष्प्रयास, राजा, राजपरिवार र पञ्चायती व्यवस्थाप्रति बफादारिता देखाउन नागरिकलाई बाध्य पारिएको विषयप्रतिको कविको असन्तुष्टि नै व्यञ्जनाको विषय बनेका छन् । केही

कविताहरूले भने पछिल्लो समयसन्दर्भलाई समेटेका छन् । यसरी तात्कालिक राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, प्रशासनिक वस्तुस्थितिलाई अभिव्यञ्जित गर्न सफल विष्टका उल्लिखित कविताहरू ध्वन्यात्मकताका दृष्टिले सशक्त बनेका छन् । सिङ्गो कविता हेर्दा विष्टको व्यञ्जनाधर्मी कविता रचना सामर्थ्य छ । यही व्यञ्जनाधर्मी रचनासामर्थ्यले गर्दा उनका कविता सशक्त छन् र ध्वनिवादी सिद्धान्तका आधारमा उच्चकोटिका ध्वनिकविताका रूपमा रहेका छन् ।

चौथो परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

४.१ सारांश

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा मीनबहादुर विष्ट (जन्म २०११) द्वारा रचित *मीनबहादुर विष्टका कविता* (२०६०) कवितासङ्ग्रहमा निहित वाक्याश्रित र प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ । त्यस क्रममा यस शोधमा जम्मा चारवटा परिच्छेदको व्यवस्था गरिएको छ । यसको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय दिइएको छ भने दोस्रो परिच्छेदमा वाक्याश्रित ध्वनिको विश्लेषण, तेस्रो परिच्छेदमा प्रकरणाश्रित ध्वनिको विश्लेषण र चौथो परिच्छेदमा शोधप्रबन्धको परिच्छेदगत सारांश प्रस्तुत गरी निष्कर्ष दिइएको छ ।

पहिलो परिच्छेदमा शोधप्रबन्धको चिनारी दिइएको छ । यसै परिच्छेदमा शोध शीर्षकसम्बन्धी समस्याकथनसहित दुईवटा समस्यामूलक प्रश्न रहेका छन् । *मीनबहादुर विष्टका कविता*लाई लिएर यसभन्दा अघि गरिएका अध्ययनलाई पूर्वकार्यको विवरण कालक्रमिक रूपमा राखी समीक्षा गरिएको छ । यसबाट *मीनबहादुर विष्टका कविता*सम्बन्धी अध्ययनको जानकारीका साथै शोधप्रबन्ध तयार पार्नका लागि महत्त्वपूर्ण सहयोग पुगेको छ । मीनबहादुर विष्टका कविताका बारेमा थुप्रै अध्ययन भए तापनि शोधप्रबन्धको शीर्षकसम्बन्धी अध्ययन नभएकोले यस अध्ययनको औचित्य र महत्त्व रहेको हो । एउटै अध्ययनमा सबै कुरा अध्ययन गर्न असम्भव हुने हुँदा अध्ययनको सीमाङ्कन गरिएको छ । अध्ययनलाई वस्तुनिष्ठ, तार्किक, विश्वसनीय र वैधताका लागि पुस्तकालयीय पद्धतिद्वारा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरेर अध्ययन-विश्लेषणसहित व्यवस्थित गरी शोधप्रबन्धमा प्रयोग गरिएको छ र अन्त्यमा शोधप्रबन्धको रूपरेखा परिच्छेदगत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेद शोधप्रबन्धको पहिलो प्रश्न र उद्देश्यसँग सम्बन्धित छ । यसमा वाक्याश्रित ध्वनिको सैद्धान्तिक चिनारी दिई *मीनबहादुर विष्टका कविता* कवितासङ्ग्रहमा निहित वाक्याश्रित ध्वनिको विश्लेषण गर्नमा केन्द्रित गरिएको छ । *मीनबहादुर विष्टका कविता* कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहित पहिलो कविता 'गाउँको पाठशाला'

देखि लिएर सङ्कलित अन्तिम कविता 'सालिक होइन मान्छे' कवितामा वाक्याश्रित ध्वनि निहित भएको पाइए पनि अध्ययनको सहजताका लागि सोदेश्यमूलक नमुना छनोट गरी नौवटा कविताको वाक्याश्रित ध्वनिको विश्लेषण गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद दोस्रो शोध प्रश्न र उद्देश्यसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसमा प्रकरणाश्रित ध्वनिको सैद्धान्तिक चिनारी दिई *मीनबहादुर विष्टका कविता* कवितासङ्ग्रहका नमुना छनोट गरिएका नौवटा कवितामा निहित विषयवस्तु र भाव विचारको निरूपण गरी सिङ्गो कविता/प्रकरणका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विश्लेषण गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद शोध प्रबन्धको अन्तिम परिच्छेद हो । यसमा शोध प्रबन्धको परिच्छेदगत सारांश प्रस्तुत गरी शोधको निष्कर्षसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२ निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधमा *मीनबहादुर विष्टका कविता*मा अभिव्यञ्जित ध्वनिको वाक्याश्रित ध्वनि र प्रकरणाश्रित ध्वनिको बेग्लाबेग्लै शीर्षक दिई विश्लेषण गरिएको छ, र निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मीनबहादुर विष्ट नेपाली कविता लेखनका क्षेत्रमा २०३० को दशकको आरम्भदेखि प्रवेश गरी हालसम्म क्रियाशील रहेर यस क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान दिन सफल कवि हुन् । वर्तमानसम्म उनका *मीनबहादुर विष्टका कविता* कवितासङ्ग्रहलगायत विभिन्न फुटकर कविताहरू प्रकाशित छन् । उनको *मीनबहादुर विष्टका कविता* कवितासङ्ग्रहको प्रकाशन २०६० मा भएको हो । प्रस्तुत सङ्ग्रहका धेरैजसो कविता २०३५ सालदेखि लिएर २०४६ सालका बीचमा लेखिएका देखिन्छन् भने यसमा सङ्गृहित थोरै कविता मात्रै २०४६ पछि र २०६० सालका बीचमा रचना गरिएका देखिन्छन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरूको रचनाकालको नेपाली राजनीतिक पृष्ठभूमि २०४६ सालपूर्व निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको उत्तरार्द्धकाल, २०४६ सालको जनआन्दोलन, पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापना, २०५२ देखि सुरु भएको र २०६० सम्म नै चालु रहेको माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको पृष्ठभूमि हो । उल्लिखित कवितासङ्ग्रहका कविताहरू तिनको रचनाकालको नेपाली राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक तथा शैक्षिक परिवेशगत पृष्ठभूमिमा सिर्जित हुनाले सोही पृष्ठभूमिका जगमा उक्त सङ्ग्रहमा सङ्गृहित कविताहरूको

ध्वनि निर्माण भएको छ । यसका साथै कविको मानसिक/आन्तरिक वैचारिक पृष्ठभूमिले पनि यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहित कविताहरूको ध्वनि निर्माणमा भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

विष्टका कविताहरूमा पद, पदावली, वाक्य र प्रकरण सबै तहबाट ध्वन्यार्थको सिर्जना भएको छ । यद्यपि मात्रात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले हेर्दा सापेक्षतः वाक्य र प्रकरणका तहबाट नै बढी ध्वन्यार्थ सिर्जना भएको देखिन्छ । उनका कवितामा अभिधेय वाक्यहरूका तुलनामा ध्वन्यात्मक वाक्यहरूको प्रयोग बढी गरिएको पाइन्छ । उल्लिखित कवितासङ्ग्रहका धेरैजसो कविताहरू तात्कालिक पञ्चायती व्यवस्थाको उत्तरार्धतिर रचना गरिएका देखिन्छन् । त्यसबेला नागरिकलाई बोल्ने र लेख्ने स्वतन्त्रता नहुनु, पञ्चायती व्यवस्थाका शासकहरूकै गुणगान गाउन बाध्य पार्नु, शिक्षित, बौद्धिक तथा बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका पक्षधर कवि विष्टले पञ्चायती व्यवस्थाका मान्यता, शासकहरूका कार्यशैली आदिलाई सहर्ष स्वीकार्न नसक्नु र विरोध तथा विद्रोहका लागि कवितामा आफ्ना विचार तथा पञ्चायती शासन व्यवस्थाप्रति असहमति प्रस्तुत गर्ने क्रममा ध्वन्यार्थक वाक्यहरू बढी प्रयोग भएका छन् । कविले यसमा विभिन्न विम्ब तथा प्रतीकहरूको समेत प्रयोग गरेर व्यञ्जनात्मक प्रस्तुतिलाई सघन तुल्याउने काम गरेका छन् । छोटोदेखि लिएर लामा वाक्यहरूमा समेत ध्वनिको सृजना गरिएका प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरू सबल र उत्कृष्ट छन् ।

विष्टका कविताहरूमा ध्वन्यात्मक वाक्यहरूको प्रयोगबाट संयोजित पङ्क्तिपुञ्ज र पङ्क्तिपुञ्जहरूको आपसी संयोजनबाट निर्मित कविताका प्रकरण पनि ध्वन्यात्मक छन् र विशिष्ट बन्न पुगेका छन् । कतिपय कविता एउटै पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित छन् तर पनि तिनमा प्रयुक्त सबल ध्वन्यात्मकताका कारण विशिष्ट बनेका छन् । दुई/तीन वाक्यमा पनि सिङ्गो कविताको प्रकरण सिर्जना, वाक्य तथा पङ्क्तिपुञ्ज नै पिच्छे ध्वनि सिर्जना, थोरैमा पनि स्पष्ट र सघन प्रस्तुति दिन सफल विष्टका कविता व्यञ्जनाधर्मी छन् र तिनले समकालीन राजनीतिक तथा सामाजिक सन्दर्भलाई अत्यन्त तीव्रतापूर्वक व्यञ्जित गरेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उपाध्याय, केशव (२०५०), 'भूमिका', *आजका नेपाली कविता*, (सम्पा. मोहन कोइराला), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. ६ - न ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७), *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त*, पाँचौँ संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- एटम, नेत्र (२०६१), *समालोचनाको स्वरूप*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, कुमारप्रसाद (२०७२), 'समकालीन नेपाली कवितामा राजनीतिक चेतना', *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविताविमर्श*, (सम्पा. अमर गिरी र अन्य), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १३३-१८९ ।
- गिरी, मधुसूदन (२०६३), *साहित्य अभियान, विगतदेखि वर्तमानसम्म (अनुसन्धानात्मक विशेष)*, काठमाडौं : हजुरको प्रकाशन ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद र नेत्र एटम (सम्पा.), (२०७४), *प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कविता*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- त्रिपाठी, वासुदेव, दैवज्ञराज न्यौपाने र केशव सुवेदी (सम्पा.), (२०४६), *नेपाली कविता (भाग-४)*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- नेपाल, शैलेन्दुप्रकाश (२०६८), *माधव घिमिरेका खण्डकाव्यको ध्वनितात्विक अध्ययन*, काठमाडौं : युनिक एजुकेसनल पब्लिसर्स प्रा.लि. ।
- पौडेल, हेमनाथ (२०७२), 'नेपाली कवितामा राष्ट्रिय स्वाधीनता चेत', *काव्यविमर्श*, (सम्पा. अमर गिरी), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १७०-२०४ ।
- भट्टराई, देवेन्द्र (२०६२), *स्रष्टा र समय*, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०), *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- विष्ट, मीनबहादुर (२०६०), *मीनबहादुर विष्टका कविता*, काठमाडौं : कालचक्र नेपाल ।

शुक्ल, चण्डिकाप्रसाद (सन् २०१४), *ध्वन्यालोकः*, तृतीय संस्क., वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

सिग्देल, सोमनाथ शर्मा (२०५८), *साहित्य-प्रदीप*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सिलवाल, हरिप्रसाद (२०७४), *नेपाली प्रगतिवादी कविताको इतिहास*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

सुवेदी, केशव (२०६५), *रापतीको साहित्यिक रूपरेखा*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।

सुवेदी, केशव (२०७३), 'नेपाली कवितामा रापतीको योगदान', *काव्यविमर्श*, (सम्पा. अमर गिरी), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. ११-४१ ।

सुवेदी, पुरुषोत्तम, लक्ष्मणप्रसाद गौतम र विष्णुविभु घिमिरे (सम्पा.), (२०७०), *प्रज्ञा समकालीन प्रतिनिधि नेपाली कविता*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

सुवेदी, पुरुषोत्तम (२०७३), 'समकालीन नेपाली कवितामा प्रतिविम्बित सामाजिक रूपान्तरण', *काव्यविमर्श*, (सम्पा. अमर गिरी), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १०४-१३३ ।